

Ashirboyev Samixon

***O'zbek
dialektologiyasi***

61.2
A 93

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ASHIRBOYEV Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

111200 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi talabalari uchun
darslik

“NAVRO'Z” nashriyoti
TOSHKENT – 2016

QDPI
312 / 34
ARM-1

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

- adabiy til va sheva munosabatlari to'g'risida tushuncha hosil qilish; maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari ta'limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy tayyorlash.

Har bir tilning shevalarini o'rganuvchi fan **tasviriy dialektologiya** deb yuritiladi. O'zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan til tarixini o'rganishda zaruriy manba ekanligini hisobga olsak, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to'g'risida ham fikr yuritish lozim bo'ladi. Tilning rivojlanishi ayni o'rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa **tarixiy dialektologiyani**ng tekshirish obyektidir. O'zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Mavzu: O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati.
5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

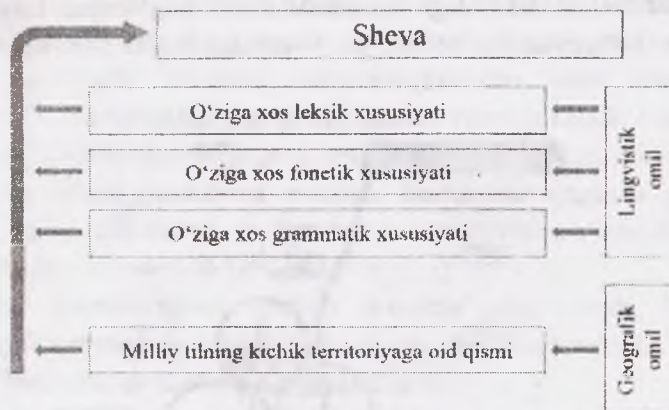
Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarur.

Sheva forscha *ravish, tarz, yo'sin* degan ma'nolarni bildirib, fanda o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib

turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (1-rasm).

1-rasm

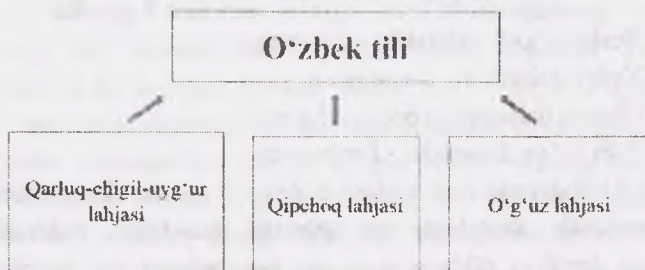

Dialekt so'zi yunoncha bo'lib, *sheva* degan ma'noni anglatib (aslida *qabila tili* demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham *ravish*, *tarz*, *yo'sin*, *sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialeklarning eng yirik to'ldasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular: *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi*, *qipchoq lahjasi*, *o'g'uz lahjasidir* (2-rasm).

2-rasm

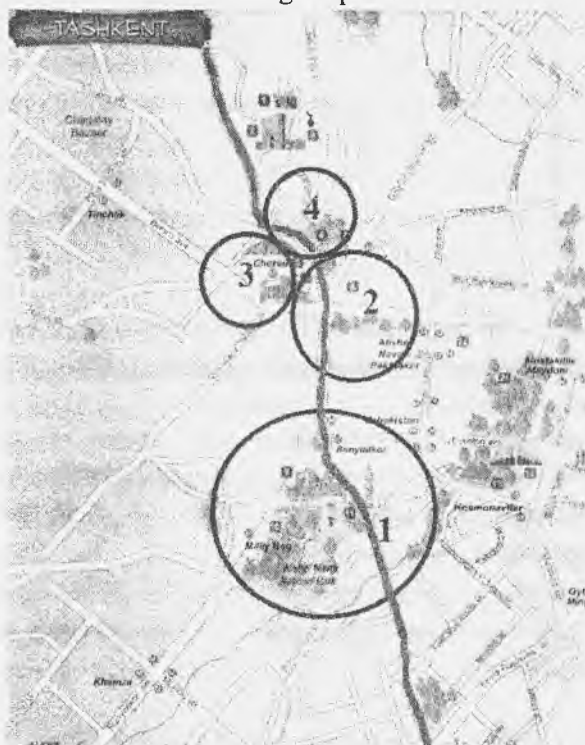

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida *dialekt va sheva (zovop)* terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Bir dialect tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan farqlar bo'ladi, uni 3-rasmdan anglab olish mumkin.

3-rasm

Shevaning farqlanishi

1 – Beshyog'och dahasida: - *borsamъz*.

2 – Xadra dahasida: - *borsovuz*.

3 – Chorsu dahasida: - *borso://borsok*.

4 – Eski Jo'va dahasida: - *borso:vuzə*

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida fikr yuritish mumkin, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga

xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhdagi shaxslarning umumxalq tilidagi so'zlariga o'z manfaatlaridan kelib chiqib, o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha – kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga teng emas. Ijtimoiy dialektda shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin. Boshqacha aytganda ijtimoiy dialektda o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo'lmaydi, lekin ayrim leksik xususiyatlari bo'lishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar “til”i **sotsiolingvistikaning** boshqa bo'limlari ob'yektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E. D. Polivanov “O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili” nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi. Professor V. V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, urug'lari, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tilining dialektal o'ziga xosligida qadimgi urug' va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining bir-

biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozevning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtysh bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va forsiy tilning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (Markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, "Hozirgi o'zbek tili" fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" bo'limlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek

dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

“O'zbek dialektologiyasi” fani, ayniqsa, “O'zbek tili tarixi” fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq o'zbek tiliga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarda tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabi tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Shuning uchun ham, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklarda dialektal o'ziga xosliklar namayon bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham, ular shevasi xususiyati u yoki bu tarzda asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari esa til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmaydi, balki u yoki bu darajada shevalarimizdan birida o'z ma'nosida yoki qismsn ma'nosi o'zgaran shaklda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim tushunchalarni oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, “Devonu lug'atit turk” asaridagi *анач* / *anač* so'zi (qizlarni erkalash shakli) Shimoliy o'zbek shevalarida, *atiz* (ekin maydoni) so'zi Xorazmda, *авдиди* / *avdidi* (terdi) so'zi *авдәди* / *avdädi* tarzida Shimoliy o'zbek shevalarida, *кызләди* / *kizlädi* (yashirdi) so'zi *кызләди* / *gizlädi* tarzida Xorazmda va Shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кәшүр* / *käšür* so'zi “Devon”da *turp* ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гәшүр* / *gäšür*

variantida *sabzini* bildiradi. Demak, u qisman ma'no o'zgarishiga uchragan.

O'zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terri toriyaning ko'lam i, aholisining miqdori, shu terri toriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi **o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati** fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olinga nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi bilimlari bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash faoliyatiga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari *tasviriy (tavsifiy), qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Muayyan shevaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tuzilgan savolnoma asosida tavsif qilib chiqish asosida o'rganish *tasviriy (tavsifiy) metod*dir. Bunda o'zbek adabiy tili xususiyatlari asos qilib olinadi.

Shevaga xos xususiyatlar yondosh shevalarga, qarindosh tillaga qiyoslab o'rganilishi *qiyosiy metod*dir. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviriy* va *qiyosiy* metoddan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra, o'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk",

“Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o‘rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o‘rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shuningdek, shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o‘rganiladi (bu haqda “Areal tilshunoslik (Lingvistik geografiya)” mavzusida fikr yuritiladi).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O‘zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog‘langan?
5. O‘zbek shevalari qaysi metodlar bilan o‘rganiladi?
6. O‘zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘langan?

Tayanch tushunchalar:

O‘zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o‘zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt [dialect] – o‘zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja [dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo‘lgan dialektlar jami.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect] – o‘zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug‘-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect] – o‘zbek tilining qipchoq urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

O‘g‘uz lahjasi [Uguz dialect] – o‘zbek tilining o‘g‘uz urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondash tillarga qiyoslab o‘rganish metodi, bu metoddan shevalarni o‘rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

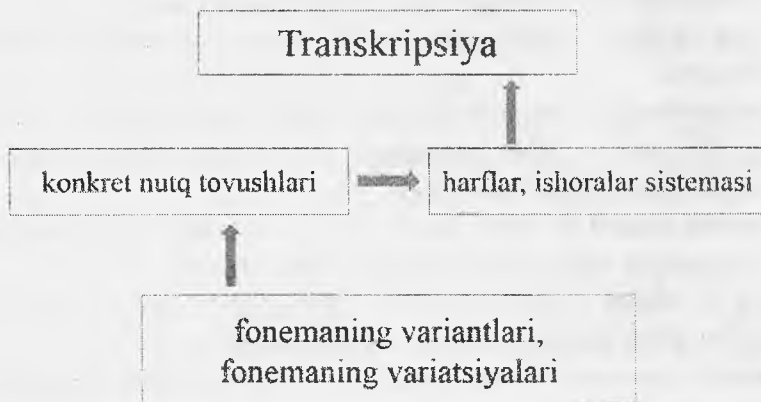
1. Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot.
2. Unli va undosh tovushlarda qo‘llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma’lumot.

Transkripsiya lotincha *qayta yozish* degan ma’noni bildiradi. Transkripsiya ta’rifi: “*Shevalardagi konkret nutq tovushlarini, ya’ni fonemaning variatsiyalari, variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo‘llaniladigan harflar, ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi*”. Bu ta’rif ayni o‘rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi (4-rasm).

4-rasm

Transkripsiya qo‘llanish doirasiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari, garchand, V. V. Reshetov transkripsiyasiga asoslanalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni organishda va til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga o'girishni bildiradi. Masalan, arab yozuidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishda qo'llaniladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun yetarli bo'lavermaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun yetarli emas. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va hk. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. *An'anaviy o'zbek transkripsiyasi.* Hozigacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiyada amalga oshirilgan.

Unli tovushlarni ifodalashda qo'llanib kelgan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi. "dj" lovchi shevalarda: *ана, ата, бала*.

ə(ә) – aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *әкә, әнә, йәшә*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

o(о) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ол, ом, ол*.

e(е) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *ел, бел, йел, кел*.

и(и) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *иш, тил* (Buxoro). *бил* (Farg'ona). Ko'pincha ularga ikki nuqta ham qo'yiladi.

ы(ы) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: *кыз, кыйык*. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu unliga ham ba'zan ikki nuqta qo'yiladi.

ь(ь) – indifferent, shahar shevalarida tarixan **и** va **ы** unllilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda **и** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *барды, кыргын*; singarmonizmli shevalarda: *келды, йетты бар*.

ы(ы) – **ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *барды, тыгын, быкын*.

у(у) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *бу, ул, ун*.

ʏ(ʏ) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *кʏл, бʏгʏн, тʏн*.

o(o) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *om* (adabiy orf. o‘t), *қол* (adabiy orf. qo‘l). *oқ* (adabiy orf. o‘q), *тоқ* (adabiy orf. to‘q).

ø(ø) – old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *бøл* (bo‘lmoq – ajratmoq), *кøл, ҳøнøр* (hunar). Singarmonizmli o‘zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi.

ε(ε) – tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. U ə va e unllariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *кε(л)* - Iqon. *гεл* - Xorazm. Bu ma‘lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *нεмε* (nima), *қεнεқε* (qanaqa), *Ҳεлмэхэн эттэмэн кемедь* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo‘llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda fanda rus grafikasi asosidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o‘zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o‘ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo‘llaniladi. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

дж – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

ң - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-ng/ng*.

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi *сyw, qywmaq* kabi so‘zlarda qo‘llanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qo‘llanadi va asosan o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o‘rinlarda turkiy taqlidiy so‘zlarda qo‘llanadi. Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat’iy emas, matnlarda **w** ornida **в** harfini, **f** ornida **ф** harfini ishlatish an’anasi bo‘r.

3. Yangi o‘zbek transkripsiyasi. Bunda ko‘p yillardan beri turkologiyada qo‘llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga asoslanildi.

Bundan buyon dialektologik tadqiqot bilan shug'ullanuvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanishi mumkin:

a – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli: *ana, ata, bala*.

ā – old qator, quyi-keng, lablanmagan: *ākā, ānā, jāšā*.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan: *āl, āš, bāl*.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *el, bel, jel, kel*

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan. *bardi, kirgin*, singarmonizimli shevalarda: *keldi, jetti, bir*.

ī – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan. *bardī, tūg'ūn, būqūn*.

i va *ī* unililari o'zbek shevalarida qisqa tovushni ifodalash uchun (*til, qil*), shahar shevalarida indifferent tovush uchun qo'llanadi.

i: - *i* unlisining cho'ziq varianti. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *i:š, ti:l* (Buxoro), *bi:l* (Farg'ona).

ī: - *ī* unlisining cho'ziq varianti: *qī:z, qī:jīq* Bu unli singarmonizimli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan: *bu, ul, un*.

ū – old qator, yuqori-tor, lablangan: *kūl, būgūn, tūn, ūn*.

o – orqa qator, o'rta-keng, lablangan. *ot* (adabiy orf. o't), *qol* (adabiy orf. qo'l). *oq* (adabiy orf. o'q), *toq* (adabiy orf. to'q).

ō – old qator, o'rta-keng, lablangan: *bōl* (bo'lmoq - ajratmoq), *kōl, hōnār* (hunar)

ε – ko'proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o'rta-keng, lablanmagan. *ncme*(nima). *qeneqe* (qanaqa)

Cho'ziq unililar uchun ikki nuqtani qo'llash mumkin.

Undoshlarni transkripsiya qilishda quyidagi harflardan foydalaniladi: *b, d, ċ* (amaldagi *ch* o'rnida), *g, γ* (amaldagi *g* o'rnida), *h, j* (amaldagi *y* o'rnida), *k, l, m, n, η* (amaldagi *ng* o'rnida), *p, q, r, s, š* (amaldagi *sh* o'rnida), *t, v, x, ž* (amaldagi *j* o'rnida).

Diakritik belgilar:

: (ikki nuqta) – tovushning cho'ziqligini bildiradi.

' (akut) – belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < – bir tovushning ikkinchisiga o'tishini ko'rsatadi.

II – ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi.

() – qavs ichidagi harf ifodalagan tovushning ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] – katta qavs matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [Түлкь/түлки] ...*нимәгә ромәлиъ әлдәһъз ~ nimägä romälni äldiñiz*... Bu o'rinda so'zlovchini bidirgan so'z ajratib ko'rsatilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, keyinchalik matn bayonida so'z va grammatik ko'rsatkichlarning adabiy tildagi, kiril yozuvi asosidagi va turkologiyadagi transkripsiyasi baravar keltirilib boriladi. Bu quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

Adabiy til varianti	An'anaviy transkripsiya	Yangi o'zbek transkripsiyasi
yurak	<i>йүрәк/дәжүрәк</i>	<i>jurak // žurak</i>

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Пошшәнъ бу гәпъ ел-йуртть дже қыйнәп қойыпть. Пошшәдән безәр бопть хәләйық. Бър кәммәгәл шәйър бәрәкән. У пәшшәнъ әлдәгә бәрәпть. Пәшшә ундән, хь гәдәй, нәгә келдән, дьп сорәпть. Кәммәгәл шәйър әдәмлә тәртгәвткән қыйыңчәльгәләнъ, тәммә-тәм олу:(в)нъ котәрәп мәзәргә әбръш әзәпләрәнъ шьғър қып, пәшшәгә оқверыпть-де, сәнгә мунъ нәмә пәйдәсә вә, дьпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Pässhäni bu gäpi el-jurtti žä qijnäp qojipti. Pässhädän bezär bopti xäläjiq. Bir kämmäyäl šäjir bäräkän. U pässhäni äldigä bäripti. Pässhä undän, hi gädäj, nägä keldiñ, dip coräpti. Kämmäyäl šäjir ädämlä tärtvätäkän qijinçilijlä:ni, tämmä-täm olu(v)ni kotärip mäzärgä äbäriš äzäplärini šiyr qip, pässhägä oqiveripti-de, sängä muni nime päjdäsi vä, dipti.

2. Qipchoq lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Қыз ʷулғайып ʷон алть джашқа джетәпть. Джыгът ʷорман ычәдән кәттәкән қорған қурьп, қыздь нькәләп апть. Қыз шундайам чьрәйлъ бопть-қу, ʷоньң чачь зәрдән

пайда боғандай. Бър күнь къз анхарға башьнь джувьпть. *Онънъ бър дана чачь *үзүльп агьп кетьпть...

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Qiz ul'yajip 'on za'sya zetipty. Zigit 'orman icidan kattakan qoryan qurip, qizdi nikalap apti. Qiz shundajam cirajli bopti-qu, 'onin cha'i zardän pajda boyandaj. Bir küni qiz anharya basini zu(v)ipti. 'Onin bip dana cha'i 'üzülip ayip ketipti...

3. O'g'uz lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Бър варәкән, бър йокәкән, қадим заманда бър па:шша боған әкән. Шу па:шшань ә:шъкънь ә:лдъндә бър да:рах ва: әкән. Бу да:рахнь бър йа:рпағь а:лтъннан, бър йа:рпағь кү:мүштән әкән. Гү:лләдә бър гү:н хәр гү:нь бър йа:рпақ йок оладь әмьш. Соң па:шша са:рай а:дамнарънь са:қчыльк әтмәкә қойпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Bir varakan, bir joqakan, qadim zamanda bir pa:ssa boyan akan. su pa:ssani a:sikini a:ldinda bir da:rah va: akan. Bu da:raxnı bir ja:rpayi a:ltinnan, bir ja:rpayi ku:mustan akan. Gu:llada bir gu:n ar gu:ni bir ja:rpaq joq oladi amish. Son pa:ssa sa:raj a:damnarini sa:qchilik atmak qojipti.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko‘chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo‘llaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya [Phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya [Phonemic transcription] – tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Mavzu: O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O‘zbek shevalarining unli va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonunlar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

1. Unli va undoshlar tizimi.

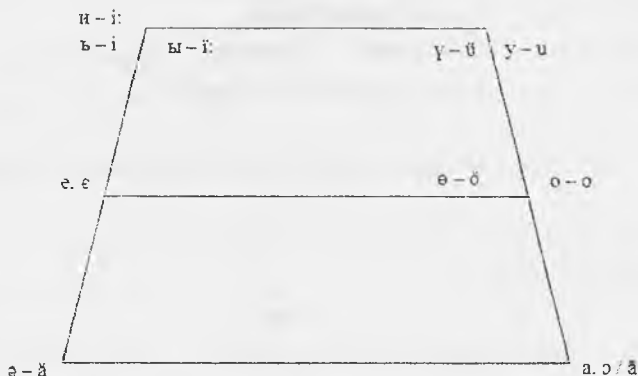
O‘zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18tagacha etadi, degan ma’lumotlar ham beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, nlardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e’tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o‘rinli bo‘ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tadan 11tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo‘llanadi. Toshkent shevasida *ɤ/i, e/e, ə/ä, ɔ/ā, o/o, y/u*; Samarqand shevasida *ɤ/i, e/e, ə/ä, a/a, o/o, y/u* unlilari qo‘llangan bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda *ɔ* unlisi bilan birgalikda *a* unlisi ham qo‘llanadi. Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11ta – *a/a, e/e, ə/ä, ɨ/i:, ɤ/i, ɤ/i:, ɤ/i, o/o,*

o/ö, y/u, y/ü) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (5-rasm).

5-rasm

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **б/б, п/п, в/в, м/м, т/т, д/д, с/с, ч/ч, дж/ж, ш/ш, н/н, л/л, р/р, й/й** ("y" o'rnida qo'llanadi), **к/к, г/г, н/н, х/х, қ/қ, х/х** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **ц** undoshi **s(ts)** bilan, **ж** (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi **дж/dj** kabi tallaffuz qilinadi. **ф/ф** undoshi undov va taqlidiy so'zlarda lab-lab tovushi talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **р**, ba'zan **б** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **Һ** undoshi aksariyat shevalarda **х** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan **h, f** undoshlari shevalarda o'zbek tili shevalarining artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

Fonetik qonunlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I. A. Bogoroditskiy fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.*

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar

qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inglarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'ida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inglarda ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonun faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi. Bu qonunga kora, so'zning dastlabki bo'g'ida **a/a, y/u, o/o, ы/й:(ь/й)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inglarda ham ana shu unlilardan biri keladi va so'zda **q, γ, x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'ida **ə/ā, e/e, и/й:(ь/й), ө/ö, ү/ü** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inglarda ham xuddi shu unlilardan biri keladi, bunday o'rinlarda **k, g** undoshlari ham qatnashishi mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'ida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inglarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'ida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inglarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'ida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inglarda siyrak uchraydi: suyunchi ~ *сүйүнчү* ~ *süjünči*, ko'rindi ~ *көрүндө* ~ *köründi*. Namangan shevasida bo'libdi ~ *болүпдү* ~ *boluptu*, ko'ribdi ~ *корүптү* ~ *körüptü* va boshqalar.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarda: bo'ldi-ku ~ *болдь-кү* ~ *boldi-qu*, keldi-ku ~ *келдь-кү* ~ *keldь-qu*, kelding-a ~ *келдьң-ә* ~ *keldiң-ä*, barding-a ~ *бардьң-ә* ~ *bardiң-ä*.

2. Ayrim qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin: masalan: qipchoq shevalarida bora qol ~ *баразай* ~ *barayaj*, kela qol ~ *келәзай* ~ *keläzaj -zaj/γaj* affiksining old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'ysunmaydi.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak ~

муборак ~ *mubārak* (Xorazm), peshona ~ *пешана* ~ *pešana* (shim. o'z. shev.)

Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unilarning progressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ *сон* ~ *sān* → *sana* ~ *санә* ~ *sānā*, yosh ~ *йаш* ~ *jās* → *jasha* ~ *йәша* ~ *jāšā*.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; mol ~ *мол* ~ *māl* molim ~ *мәлим* ~ *mālim*, sol ~ *сол* ~ *sāl* → solish ~ *салыш* ~ *sālīš*, nok ~ *нок* ~ *nāk* → noki ~ *нәкә* ~ *nāki*, toy ~ *тәй* ~ *tāj* → toying ~ *тәйһи* ~ *tājiñ* (6-rasm).

6-rasm

Singarmanizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati

Singarmonizmda ~~chapdan o'ngga~~ chapdan o'ngga;
umlautda ~~o'ngdan chapga~~ o'ngdan chapga qarab tovush mosligi yuz beradi.
Singarmonizm: *бар+йатр* (borayotir)
Umlaut: *бәш+ь* (boshi)

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: oldi ~ *oġġ* ~ *oġli* (Qarshi, Shahrisabz), suvni ~ *cybьbь* ~ *suvvi* (Toshk.), bo'ldi ~ *boġġ* ~ *boddi* (Shahrisabz). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: oshgan ~ *oġkən* ~ *oġkən*, ishga ~ *oġkə* ~ *oġkə* (Toshk.), o'zimdān ~ *oġmən* ~ *oġmən* (Xorazm.).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ *zəġə* ~ *zəġə*, devor ~ *duvəġ* ~ *duvəġ*, ənjər ~ *ənjə* ~ *ənjə*, qimmat ~ *qıġmat* ~ *qıġmat*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: menga ber ~ *maġambə* ~ *maġambə* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak odam ~ *boləġadam* ~ *boləġadam*, hayron bo'ldim ~ *həjronboġdim* ~ *həjronboġdim*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ *juvərdi* ~ *juvərdi* (qipchoq), sabr qildi ~ *səvə* ~ *səvə* (Xorazm), gapi ~ *gəvi* ~ *gəvi* (qipchoq).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: suyak ~ *suġə* ~ *suġə* (Namangan), qarg'a ~ *qərgə* ~ *qərgə* (qipchoq).

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Qipchoq shevalarida: faryod ~ *fəjə* ~ *fəjə*, qo'shni ~ *qoġni* ~ *qoġni*, qumursqa ~ *qurmə* ~ *qurmə*, tekshir ~ *teġkə* ~ *teġkə*.

Reduksiya. So'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *k(i)ġ(i)* ~ *k(i)ġ(i)*, keta ber ~ *ket(ə)ber* ~ *ket(ə)ber*, Sharif ~ *ġə* ~ *ġə*.

Eliziya. Tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki so'z (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: bora oldi ~ *бэрэлдъ(ə)* ~ *bārāldi(ā)*, kora oldi ~ *көрэлдъ(ə)* ~ *kōrāldi(ā)* va so'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo'lsang ~ *бо:са(л)* ~ *bo:saŋ*, bersang ~ *бе:саң(р)* ~ *be:sāŋ(r)*, ushlat ~ *у:шам(л)* ~ *u:šat(l)*, qichqir ~ *қычър(к)* ~ *qičir(q)* (Xorazm).

Unlilarning orttirilishi (proteza): loy ~ *ьлай* ~ *ilaj*, lof ~ *ьларь* ~ *ilapī* (qipchoq).

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ *қаррь* ~ *qarri*, ariq ~ *аррьк* ~ *arriq*, ashula ~ *ашулла* ~ *ašulla*, saqich ~ *саққыз* ~ *saqqiz*, kichik ~ *кычкы* ~ *kičči*, ulug' ~ *уль* ~ *ulli* (Mang'it)

So'z boshida va o'rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, duchor ~ *дучар* ~ *duvčar*, necha ~ *нейча* ~ *neičə* (qipchoq). So'z boshida *x/h* undoshining orttirilishi ayrim shevalar uchun o'ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang'it shevasida bu holat ko'zga tashlanadi: ari ~ *харь* ~ *hari*, ayyor ~ *хаййар* ~ *hayyar*, ayol ~ *хайал* ~ *hayal*, olis ~ *хальс* ~ *halis* va boshqalar.

Undoshlarning so'z boshida tushishi: hatla ~ *атла* ~ *atla*, hurkdi ~ *үрктъ* ~ *ürkti*, hisob ~ *ьсан* ~ *ьsap*, ho'kiz ~ *өкыз* ~ *ökiz*, yog'och ~ *ағач(ш)* ~ *ayač(š)* (o'g'uz, , shim. o'zb. shev.).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: tush ~ *ту:ш* ~ *tu:š*, ot (ism) ~ *а:д* ~ *a:d*, bosh ~ *ба:ш* ~ *ba:š*, tuz ~ *ду:з* ~ *du:z*, to'g'ri ~ *ду:рь* ~ *du:ri* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa shevalarda ham ba'zan uchrab turadi, jumladan, Farg'ona shevalarida bil ~ *би:л* ~ *bi:l* (bilmoq), Buxoro o'zbek shevalarida til ~ *ти:л* ~ *ti:l*, Andijon shevalarida teri ~ *те:рь* ~ *te:ri* (qo'yning terisi), qari ~ *қа:рь* ~ *qa:ri*

(qariya), to'ri ~ *тә:рә* ~ *tә:ri* (uyning to'risi), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ *қа:нә* ~ *qa:nä*, ular ~ *ө:лар* ~ *o:lar* so'zlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi cho'ziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sandiq ~ *санды:* ~ *sändu:*, o'rtoq ~ *ортә:* ~ *ortä:* (Toshkent), bo'l ~ *бо:* ~ *bo:*, ol ~ *а:* ~ *a:* (shim.o'z. shev.), Namangan shevalarida: tegmas ~ *те:mәс* ~ *te:mäs*, laylak ~ *лә:lә:* ~ *lä:lä:*. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziqlik ko'pincha h undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ *ә:mәт* ~ *ä:mät*, dahliz ~ *дә:лыз* ~ *dä:liz*, mehr ~ *ме:p* ~ *me:r*, qahr ~ *қа:p* ~ *qa:r*.

Uchlamchi cho'zoqlik. Emfatik cho'ziqlik Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Bu shevadagi hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi – *ә/ä* va boshqa shakllarda ishtirok etgan *ә/ä* unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida y undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksidadagi *ә/ä* unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman ~ *би:лмә:(ü)тә:* ~ */bi:lmä:(j)mä:*, bo'lmaydi ~ *бә:mә:(ü)дә* ~ *botä:(j)di*, men aytmayman ~ *mә:тә:mә:(ü)mә* ~ *mä: ätmä:(j)mä*, sen bilmaysan ~ *сә: би:лмә:сә:* ~ *sä bi:lmä:(j)sä:*

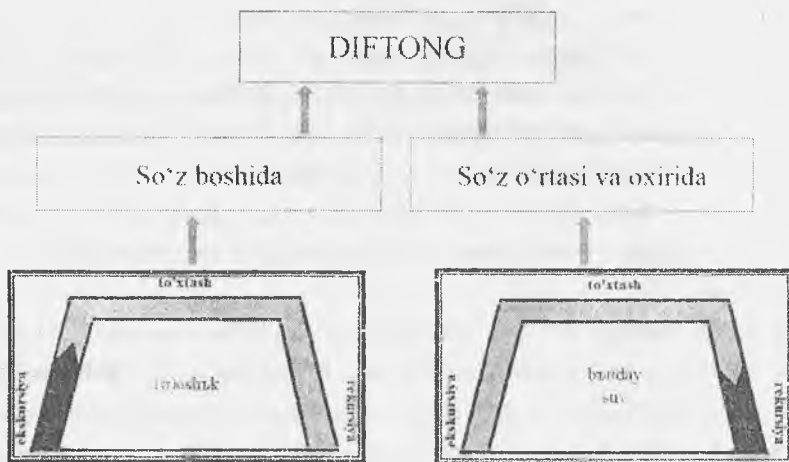
Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: *топпрә* ~ *топпнә* ~ *топрә* (Toshkent), kel ~ *гәл* ~ *gäl* (Xorazm), yo'l ~ *дәл* ~ *žol* (qirchoq), shu ~ *шо* ~ *šo* (qirchoq), choy ~ *чәй* ~ *čäj* (qirchoq), bedana ~ *бәдәнә* ~ *bödänä* (Turkiston). Bu kabi so'zlardagi *t* ~ *d*, *k* ~ *g*, *й/j* ~ *дж/ž* undoshlari va *e* ~ *ә/ä*, *o* ~ *u*, *e* ~ *ө/ö* mosligi namoyon bo'ladi.

Diftonglar. Singarvonizimli shevalarda (qirchoq, o'g'uz lahjalari) diftong hodisasi ko'p uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish

momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush elementining ishtirokidan hosil bo'ladi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qo'llanishi aytiladi.

O'zbek shevalarida diftongning qo'llanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada **ɤ/i**, **ɤ/j**, **ɤ/v**) tovush unsurlari qo'shiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so'z ichida esa ekskursiya va toxtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda rekursiya so'ngida **ɤ/j**, **ɤ/v** undoshlari bilan tugallanadi (7-rasm).

7-rasm

Qipchoq lahjasi shevalarida bu fonetik hodisa ko'proq, o'g'uz lahjasi shevalarida kamroq bo'lsa-da, qo'llanishda bor: ikkinchi ~ *ʉекъичъ* ~ *ʉekinçi*, echki ~ *ʉешкъ* ~ *ʉeški*, ikki ~ *ʉекъ* ~ *ʉeki*, o'ynab ~ *ʉойнап* ~ *ʉojnap*. Diftongning ikkinchi turiga ko'ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada **ɤ/j** tovushini orttiriladi: tush ~ *ɤʉʉ* ~ *tüʃ*, sut ~ *ɤʉʉm* ~ *süʃt*.

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

$^{\text{u}}\text{e} \sim \text{je}$. Ikki $\sim \text{^uекъ} \sim \text{^jeki}$, ena $\sim \text{^uenä} \sim \text{^jenä}$, ellik $\sim \text{^elүv} \sim \text{^eliv}$.

$^{\text{y}}\text{o} \sim \text{^o}$. o'rta $\sim \text{^yорта} \sim \text{^oorta}$, o'yla $\sim \text{^yойла} \sim \text{^oyla}$.

$^{\text{y}}\text{o} \sim \text{^ö}$. o'rdak $\sim \text{^yордәк} \sim \text{^ördäk}$, o't(moq) $\sim \text{^yот} \sim \text{^öt}$.

$^{\text{o}} \sim \text{^o}$. on $\sim \text{^oон} \sim \text{^von}$, oy $\sim \text{^oой} \sim \text{^voj}$.

$^{\text{y}}\text{u} \sim \text{^ü}$. kuz $\sim \text{^кү} \sim \text{^kü} \text{^jz}$, kut(moq) $\sim \text{^кү} \text{^m} \sim \text{^kü} \text{^jt}$.

$^{\text{u}} \sim \text{^i}$. tit(moq) $\sim \text{^тu} \text{^m} \sim \text{^ti} \text{^jt}$, buytip (bundaj qilib) $\sim \text{^бu} \text{^tьп} \sim$

$^{\text{b}} \text{^i} \text{^p}$.

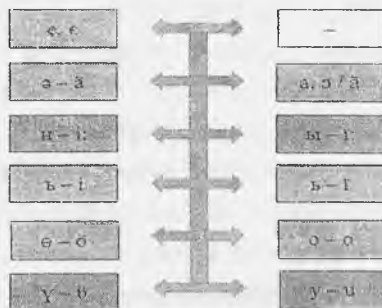
$^{\text{y}}\text{u} \sim \text{^i} \text{^j}$. qiz $\sim \text{^кy} \text{^üz} \sim \text{^qi} \text{^jz}$.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unlilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, **iz** so'zi Qorabuloq shevasida dastlab **i:z** tarzida talaffuz qilingan, so'ng u $^{\text{u}}\text{iz} \sim \text{^i} \text{^jz}$ tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya'ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang bo'lgan tovush zarrasi birgalikda diftongoid deb uyritiladi. Masalan, $^{\text{u}}\text{екъ} \sim \text{^jeki}$ so'zida $^{\text{u}}\text{e} \sim \text{^je}$ tovushi diftongoiddir.

Aksariyat o'zbek shevalarida adabiy tildagi *uzum*, *uzuk*, *ipak*, *ingichka*, *ilon*, *ip* kabi so'zlarning $^{\text{y}}\text{üzüm} \sim \text{^jüzüm}$, $^{\text{y}}\text{үзүк} \sim \text{^jüzük}$, $^{\text{y}}\text{ипәк} \sim \text{^jipäk}$, $^{\text{y}}\text{иңиçкә} \sim \text{^jiniçkә}$, $^{\text{y}}\text{йлан} \sim \text{^jilan}$, $^{\text{y}}\text{ип} \sim \text{^jip}$ kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so'z boshidagi **й** \sim **j** mustaqil fonema (monofong) sifatida o'z o'rnida qo'llangan. Ular so'z boshidagi **й** \sim **j** undoshi qipchoq shevalarida “дж \sim ž” undoshiga o'tadi: $^{\text{d}}\text{жүзүм} \sim \text{^žüzim}$, $^{\text{d}}\text{жүзүк} \sim \text{^žüzük}$, $^{\text{d}}\text{жыпәк} \sim \text{^živäk}$, $^{\text{d}}\text{жыңиçкә} \sim \text{^žiniçkә}$, $^{\text{d}}\text{жылан} \sim \text{^živlan}$, $^{\text{d}}\text{жып} \sim \text{^živ}$.

Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: $^{\text{u}}/\text{i}:$ \sim $^{\text{y}}/\text{i}:$, $^{\text{y}}/\text{i} \sim \text{^y/i}$, $^{\text{ö}}/\text{ö} \sim \text{^o}$, $^{\text{y}}/\text{ü} \sim \text{^y/u}$, $^{\text{a,ö}}/\text{ä} \sim \text{^ä}$. (8-rasm). Bundan faqat **e** unlisigina mustasno, uning jufti yoq. Shevalarda contrast unlilar ba'zan so'z ma'nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: $^{\text{u}}:\text{e} \sim \text{^i}:\text{s}$ hidni, $^{\text{y}}\text{e} \sim \text{^is}$ qurumni (Qoraqolpog'iston o'zb. shev.), $^{\text{b}}\text{ylүvь} \sim \text{^biliv}$ bilishni, $^{\text{b}}\text{ylүvь} \sim \text{^biliv}$ fikr-o'yini anglatadi (Turkiston).

Kontrast-juft unlilar

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Monoftong, diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [vocalizm] – unlilar tizimi.

Konsonantizm [konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Fonetik qonuniyat [phonetic laws] – o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisadir.

Singarmonizm [singarmonizm] – unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm [lingual singarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singlarmonizm [labial singlarmonizm] – lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilatsiya [assimilation] – unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilatsiya [dissimilation] – undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Unlilar cho'ziqligi [length of vowels] – unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Kontrast unli [Contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi [correspondence of sound] – so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. So'z turkumlaridagi ayrim o'ziga xosliklar.
4. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'yektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-lär* ~ *lär*, *-lar* ~ *lar*, *-när* ~ *när*, *-nar* ~ *nar*, *-nä* ~ *nä*, *-är* ~ *är*, *-ä* ~ *ä*, *-lä* ~ *lä*, *-la* ~ *la*, *-där* ~ *där*, *-dar* ~ *dar*, *-mäp* ~ *tär*, *-map* ~ *tar* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-lär* ~ *lär* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

-ла ~ *lā* affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qoʻllanadi: uylar ~ *ойла* ~ *ojlā*, qoʻyinglar ~ *қойъйлә* ~ *qojijlā*, gullar ~ *гүллә* ~ *güllā*, kunlar ~ *гүллә* ~ *güllā*.

-на ~ *nā* affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar ~ *уйъйна* ~ *ujijnā*, qoʻyinglar ~ *қойъйна* ~ *qojijnā*.

-ла ~ *la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar ~ *қы:зла* ~ *qī:zla*, ular ~ *хула* ~ *hula*.

-ә/әр ~ *ā/ār* affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qoʻllanadi: bizlar ~ *бъзә* ~ *bizā*, sizlar ~ *съзә* ~ *sizā*.

-нәр ~ *nār*, -нар ~ *nar*, -дәр ~ *dār*, -дар ~ *dar*, -тәр ~ *tār*, -тар ~ *tar* affixlari qipchoq shevalarida qoʻllanadi: uzumlar ~ *үзүмләр* ~ *üzümnār*, mehmonlar ~ *мехманнар* ~ *mehmannar*, jigitarlar ~ *джъгъттәр* / *джъгълләр* ~ *žigittār / žigillār*, ojinlar ~ *ойундар* ~ *ojundar*.

Oʻzbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qoʻsh koʻplik shakli uchraydi: bular ~ *булалар* ~ *bulalar*, shular ~ *шулалар* ~ *šulalar* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*)

-ләр ~ *lār* affiksi va uning variantlari Toshkent, Fargʻona va Xorazm shevalarida *hurmat* maʼnosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda koʻplikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affixlar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida -луз ~ *lug* affiksi *oz* ~ *oz* ~ *oz*, uy ~ *ой* ~ *oj* kabi soʻzlarga qoʻshilib, koʻplik jamlik maʼnolarini anglatgan: oʻzlari ~ *озлузь* ~ *ozlugi*, uylari ~ *ойлузь* ~ *ojlugi*; -гъ ~ *gi* affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilib, jamlik maʼnosini anglatadi: *эйъмгълә* ~ *ājъmgilā* (bu oʻrinda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *эдәмгълә* ~ *ädämgilā* (bu oʻrinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida koʻplikning -т ~ *t*, -з ~ *z*, -қ/к ~ *q/k* affixlari bilan ifodalangan shakllari qoʻllangan. Ularning qoldiqlari, yaʼni -қ ~ *q* affiksining -ақ ~ *aq* varianti Surxondaryonining Jarqoʻrgʻon, Termiz, Sherobod tumanlarida yashovchi qoʻngʻirotlar shevalarining ayrim soʻzlarida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va feʼl shakllarida uchraydi: Sizlar barъp keldingizlarmi ~ *съз-ақ баръп кедъңъз-ақмъ* ~ *siz-aq barîp keldîñiz-aqmi?* Oʻzingizlar ~ *“озъңъз-ақ* ~ *ʻōziñiz-aq*. Bu

affikslar ko'plik ma'nosini eslatib tursa-da, ular ushbu o'rinlarda mavjud ko'plikni ta'kidlashga xizmat qilgan.

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriyaning ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'p variantli bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega bo'ladi.

I shaxs birligi: *-м/ъм/ьм/ум/үм ~ m/im/ım/üm: balam ~ балам ~ balam, inim ~ ънъм ~ inım, alim (qo'lim) ~ эльм ~ alım, jonım ~ джаньм ~ žanım, qo'lim ~ қолум ~ qolım, ko'nglim ~ көңлүм ~ köñlüm;*

I shaxs ko'pligi: *-мъз / мьз(с) / ъмъз / ъмьз(с) ~ mız / mız(s) -imiz / imiz(s), -умуз / үмүз(с), -уз / вузэ ~ umız / ümüz(s), -vuz / vuzä: balamız/s ~ баламьз/с ~ balamız/s, inimiz ~ ънъмьз/с ~ inı̄mız/s, jonimiz ~ джаньмьз/с ~ žanımız/s, qolimiz ~ қольмьз/с ~ qolımız/s, ko'ngliiz ~ көңлүмүз/с ~ köñlümüz/s, ishimiz ~ ѡшьвуз(э) ~ išivuz(ä);*

II shaxs birligi: *-н/ън/ьн/ун/үн ~ n/in/ın/un/ün: bolang ~ балаң ~ bulañ, ining ~ ѡнъң ~ inı̄ñ, aling / qo'ling ~ эльң ~ alıñ, joning ~ джаньң ~ žanıñ, qo'ling ~ қолуң ~ qolıñ, ko'ngling ~ көңлүң ~ köñlüñ;*

II shaxs ko'pligi: *-нъз / ньз(с) ~ nız / nız(s), -ънъз / ѡньз(с) ~ inız / inız(s), -унүз / унүз(с) ~ ünüz / ünüz(s), -и:з ~ i:z, и:йлэ ~ i:jlä, -(ъ)нлэ / (ъ)нла ~ (i)ñlä / (i)ñla: balangiz ~ балаңьз/с ~ balanız/s, iningiz ~ ѡнъцьз/s ~ inı̄nız, joningiz ~ джаньцьз/s ~ žanıñız/c, qolingiz ~ қўдунцьз/s ~ qolıñız/s, ko'nglingiz ~ көңлүңүз ~ köñlüñüz, ishinglar ~ ѡшьнлэ ~ išıñla, uyinglar ~ ойъйлэ ~ ojıjlä, qo'linglar ~ қольнла ~ qolıñla;*

III shaxs birlik va ko'pligida *-ъ/ь ~ i/i, -сь/сь ~ si/si, ba'zan -sy/sy ~ su/sü* affiksi variantlari qatnashadi: bolasi ~ балась ~ balası, inisi ~ ѡнъсь ~ inisi, ali (qo'li) ~ эль ~ alı, jonь ~ джань ~ žanı, tulkisi ~ түлкүсү ~ tülküsi, qoyi ~ қойу ~ qoju.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to'la sakllangan o'rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda biror qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-вуз / вузэ ~ vuz / vuzä* affiksi qatnashadi: kitobimiz ~

кѣтѣруевуз ~ *kitāruvuz*, II shaxs ko'pligida esa *-ъ:з / ѣйъз / ѣлѣ* ~ *i:z / ijla / jla* affiksi qatnashadi: *kitobingiz* ~ *кѣтѣпъ:з* ~ *kitāpi:z*, *kitoblaring* ~ *кѣтѣпъѣлѣ* ~ *kitāpijla*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qirchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli iste'molda bor. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "i~j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bitta ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas. Bu kelishik qo'llaniladigan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-пън/пъң ~ *niñ/nĩñ*: *ena* ~ *енѣпъң* ~ *enānĩñ*, *otaning* ~ *атанъң* ~ *atanĩñ* (qirchoq);

-ън/ъң ~ *iñ/tĩñ*: ko'pning *тоуъ* ~ *кѣпъң тойъ* ~ *kõpiñ toji*, otning boshi ~ *атъң баиъ* ~ *atiñ baši* (qirchoq);

-нун/нуң ~ *nĩñ/nunĩñ*: uning ~ *онуң* ~ *onunĩñ*, uyning ~ *уйнунъ* ~ *ujnũñ* (qirchoq);

-ун/унъ ~ *ũñ/ũñ*: ko'zning qorachig'i ~ *кѣзунъ қарачъъ* ~ *kõzũñ qaračũyi*, tunning qorong'usi ~ *тунунъ қараңъъ* ~ *tũnũñ qarañĩsi*, qo'yning juni ~ *қойунъ юнъ* ~ *qojun jũni* (shim.o'zb. shev.).

-дъң/дъңъ ~ *dĩñ/dĩñ*: bizning ~ *бъздъң* ~ *bizdĩñ*, ularning ~ *олардъң* ~ *olardĩñ* (qirchoq);

-дун/дуң ~ *dũñ/dũñ*: qoyning ~ *қойдуң* ~ *qojduñ*, ko'zning ~ *кѣздунъ* ~ *kõzdũñ* (qirchoq);

-тъң/тъңъ ~ *tĩñ/tĩñ*: katakning ~ *кѣтѣхтъң* ~ *kätäxtĩñ*, otning ~ *аттъң* ~ *attĩñ* (qirchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-нь/нъ ~ ni/nî affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: olmani ~ *олмани* ~ *ālmāni* (Toshk.), suvni ~ *сувени* ~ *suvni* (qirchoq);

-ъ ~ i affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ *ишти қил* ~ *i:ši qil*, so'zni bilmasang gapirma ~ *сөзъ бълмасәң гәпәрмә* xoki *bilmāsāñ gäpimä*;

-ну/нү ~ ni/ni affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qo'zini ~ *қозуну* ~ *qozuni*, tulkini ~ *түлкүнү* ~ *tülküni*;

-дь/дъ/ть/тъ ~ di/di/ti/ti affiksi barcha singarmonizimli shevalarda qo'llanadi: tog'ni ~ *тавдъ* ~ *tavdi*, yigitlarni ~ *дъжъгъттәрдъ* ~ *digittardi*, otni ~ *аттъ* ~ *atti*, mehnatkashni ~ *мъйнәткәштъ* ~ *mijnatkašti*. *-дь/тъ ~ di/ti* varianti Farg'ona guruh shevalarida ham qo'llanadi: uyni ~ *уйдъ* ~ *ujdi*, ishni ~ *иштъ* ~ *isti*.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi **н ~ n** undoshi kuchli assimilatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'rinadi: qo'lni ~ *қолъ* ~ *qolli*, boshni ~ *бәššъ* ~ *bāšši*.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi barcha shevalarga xosdir: Biz keldik kelin ko'rgani ~ *бъз келлй келън коргәнъ* ~ *biz kellij kelin korgāni*. Chymchuq soysayam qassob soysin ~ *чумчуғ сойсәйм қәссәр сойсун* ~ *čumčuy sojsājām qāssār sojsun* (Qarshi).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

-гә/кә/қә/гә ~ -gä/kä/qa/ya affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizimli shevalarda qo'llanadi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda *-гә/кә ~ gä/kä* varianti qo'llanadi: uyga ~ *үйгә* ~ *üjgä*, ishga ~ *ишкә* ~ *iškä*; *-қә/гә ~ qa/ya* varianti singarmonizimli shevalarda orqa qator unililar kelgan negizlarga qo'shiladi: o'qishga ~ *оқушқа* ~ *oqušqa*, dalaga ~ *далага* ~ *dalaya*.

-а/ә ~ a/ä affiksi o'g'uz guruh shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi: qo'limga ~ *қольма* ~ *qolima*, gullarga ~ *гүлләрә* ~ *güllärä*.

-на/нә ~ na/nä affiksi o'g'uz shevalarida uchraydi: alina (qo'liga) ~ *әлнә* ~ *älinä*, bolasiga ~ *баласна* ~ *balasina*,

-яа/йә ~ ja/jä affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ *хурмайа* ~ *xurmaja*, o'ziga ~ *өзйә* ~ *özijä*, U katta akasiga xurmada qatiq olib

borgan chog'da yo'lda yomg'ir yog'gan ~ *О катта акасийа хурмайа қатх эб бэргэн чэхгэ йолгэ йаэмур йэққан* ~ *O kattā akāsijā xurmajā qatix āb bārgān čāxgā jolgā jāymur jāqān*.

Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi *хурмайа* ~ *хуртаја*, *чэхгэ* ~ *čāxgā*, *йолгэ* ~ *jolgā* misollarida ham ko'rinib turibdi.

O'g'uz lahjasi shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ *маңа* ~ *таңа*, senga ~ *саңа* ~ *саңа*, unga ~ *уңа* ~ *иңа* shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa *маған* ~ *таған*, *саған* ~ *саған*, *оған* ~ *оған* shaklida sinkretiklashadi.

O'rin-payt kelishigida *-dә / da / тә / та* ~ *-dā / da / tā / ta* affiksi qatnashadi. *-dә / тә* ~ *dā / tā* affiksi barcha shevalarda, *-da / ta* ~ *da / ta* affiksi esa singarmonizmlı shevalarda keladi: ishda ~ *иштә* ~ *istā*, qo'lida ~ *қолуда* ~ *qo'lyda*, ichida ~ *и:чъидә* ~ *i.čindā*, shu orada ~ *шу орталықта* ~ *šu ortaliqta*.

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-dән / дан / тән / тап ~ *dän / dan / tän / tan* affiksining qo'shilish imkoniyatlari keng: *-dән / тән* ~ *dän / tän* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: Buxorodan ~ *Бухэрэдән* ~ *Buxārādän*, sendan ~ *сәндән* ~ *sändän*. Boshqalari esa singarmonizmlı shevalarga xosdir: yaprog'idan ~ *йарнақьдан* ~ *ıarraqьdan*, maxlyqdan ~ *махлуқтан* ~ *maxlyqtan* (qipchoq);

-нән / нан ~ *nän/nan* affiksi Xorazm shevalarida *m, n, ng(н/η)* tovushlari bilan tugagan sozlarga qo'shiladi: o'zingdan ~ *өзъңнән* ~ *öziñnän*, bo'yingdan ~ *бойуңнан* ~ *bojuñnan*.

-дън / дъп / тън / тъп ~ *dın / dın / tın / tın* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidir: sutchidan ~ *сүйтчъдън* ~ *sıjtčıdın*, oshxonadan ~ *ашханадън* ~ *aşxanadın*, topa oimasdan ~ *тапамасдън* ~ *tapamastın*, Chimkentdan ~ *Чъмгәтпън* ~ *Čımgättın*.

-дун / дун / тун / тун ~ *dun / dün / tun / tün* affiksi ko'proq Qorabuloq, Mankent shevalarida va bir qator singarmonizmlı shevalarda qo'llanadi: uydан ~ *үйдүн* ~ *üjdün*, qo'ydan ~ *қойдун* ~ *qojdun*.

O'g'uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari o'rtasida interkalyar *n* tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo'llarida ~

qollarında ~ qollarında, soʻzidan ~ soʻzinnän ~ sözinnän, oʻzida
— oʻzında ~ özində.

Shevalarda modal shakllar. Oʻzbek shevalarida ot, sifat, feʼl turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini koʻrsatadigan soʻz shakllari ham bor. Ular quyidagilar: **-džən / žän** affiksi Fargʻona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qoʻshilib, hurmat maʼnosini ifodalasa, Xorazm shevalarida **-džən / žän** shaklida qizlar (ayollar) mlariga qoʻshiladi. **-xən / xän** affiksi Toshkent, Fargʻona vodiysida erkaklar ismlariga qoʻshilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun **-bän / baj** affiksidan foydalaniladi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida va ayrim qipchoq, oʻgʻuz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilib, ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Қурәкә* ~ *Quräkä*, Sobir aka ~ *Сәкә* ~ *Säkä*, Tashpoʻlat aka ~ *Тәшәкә* ~ *Täsäkä* kabi. Bu qozoq va qoraqalpoq tillarining taʼsiri boʻlishi mumkin. Yoshi kichiklagini erkalab yoki izzat qilib, qisqartirilgan soʻz oxiriga **sh, m, n** kabi undoshlarni qoʻshib talaffuz qilish anʼanasi bor: Otajon ~ *Аташ* ~ *Ataş*, Dadaxon ~ *Дадан* ~ *Dadan*, Ushmuhammad ~ *Ешәм* ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda **-ч/ш ~ č/š** affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qoʻllanadi: bikajon ~ *бькәч* ~ *bikäč*, onajon ~ *анач* ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Анаш* ~ *Anaş* (shim. oʻzb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi **-cha** affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy oʻzbek shevalarida qoʻllanmaydi, balki adabiy tilning taʼsirida shevalarda paydo boʻlmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat soʻzlar, affikslar shevalarda ham baʼzi fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi, jumladan, sariq ~ *сарь* ~ *sari* (qipchoq, oʻgʻuz), issiq ~ *и:ssь* ~ *i:ssi*, qora ~ *қара* ~ *qara* (qipchoq, oʻgʻuz), qattiq ~ *қәтти:* ~ *qättu:* (Toshkent). Sifat darajalaridagi juda ~ *дәжә* ~ *žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *и:ң* ~ *i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi **-рәқ** ~ *rāq*, **-рақ** ~ *raq*, **-рәк** ~ *rak* variantlariga ega va boshqalar. Shu bilan birga shevalarning oʻz affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy oʻzbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi -

ләү(в) / лау(в) ~ läü(v) / lau(v) affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ aqlau(в) ~ aqlau(v), көкләү(в) ~ kökläü(v).

Belginin ortiqligini ifodalashda Xorazm shevalarida зъл ~ zül soʻzidan foydalaniladi: qop-qora ~ зъл қара ~ zül qara, sap-sariq ~ зъл сарь ~ zül sari.

Son. Sodda va murakkab sonlarning qollanishida farqlar yoq. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi: ikki ~ экъ ~ üki (Margʻulon), yeti ~ їэдъ ~ jëdi, ellik ~ элль ~ älli (Xorazm), yeti ~ джетъ ~ žeti (qipchoq) va boshq.

Sonning maʼno turlarini hosil qilishda oʻziga xosliklar koʻzga tashlanadi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida dona son hosil qilinmaydi, yaʼni sonning qoʻshimchasiz holati dona sonni ham bildiradi, bu shaklda oʻgʻuz lahjasi shevalarida дәнә ~ dänä sozidan foydalaniladi: ikkita ~ ъккъ дәнә ~ ikki dänä, uchta ~ үч дәнә ~ üç dänä. Jamlik son Xorazm shevalarida ikkalasi ~ иккъсь ~ ikkisi, uchalasi ~ үчъсь ~ üçisi kabi shakllar orqali ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik oʻzgarish bilan shevalarda qoʻllanadi, yaʼni oʻgʻuz va shahar shevalarida men ~ мән ~ män, sen ~ сән ~ sän variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda u ~ о ~ o / ул ~ ul / ол ~ ol variantlarida uchraydi. Koʻrsatish olmoshining шы ~ шo ~ šo (qipchoq), osha ~ ошь ~ ošī (Turkiston), mana shu ~ мәшь ~ mäši (Toshkent), ana shu ~ әшь ~ äši (Fargʻona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi u, bu, shu olmoshlari shimoliy oʻzbek shevalarida ул ~ ul, бул ~ bul, шул ~ šul hakllarida qoʻllanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, baʼzilari kuchli fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi: u yoqda ~ агда ~ ayda, bu yoqda ~ багда ~ bayda (Fargʻona vodiysi shevalarida), kop ~ көб ~ köb (qipchoq).

Yordamchi soʻzlar, undov va taqlidiy soʻzlar ham adabiy tildan ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi. **va** bogʻlovchisi hech bir shevada qoʻllanmaydi. **Ham** soʻzi (h undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bogʻlovchi vazifasidan koʻra yuklama vazfasida koʻproq

qo'llanadi. Shu bilan birga shevalarda hu ana ~ *ҳайла* ~ *hajla* (Samarqand), faqat ~ *тек* ~ *tek* (Turkiston), ha ~ *ава* ~ *ava* (o'g'uz), birt-chirt ~ *бьрт-чьрт* ~ *birt-čirt* (taqlidiy so'z, Turkiston), hav(axir) ~ *ҳав* ~ *hav* (o'g'uz) – bir muddat damimni olayin, axir ~ *бьр заман дэмьни илайьн*, *ҳав* ~ bir zaman damimni alajin, hav adabiy tildagi -yu, -ku yuklamalariga ekvivalent bo'ladigan -g'u ~ -zy ~ yu ta'kid yuklamasi qo'llanadi: bordi-ku ~ *бардь-гь* ~ *bardь-yu*, keldi-ku ~ *кэдь-гь* ~ *kădi-yu* (Turkiston). kabi misollar qayd qilinadi. -g'u ~ -zy ~ yu yuklamasi bir variantli bo'lib, singarmonizmga bo'ysynmaydi.

Fe'l (tuslanishi). O'zbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi qollanadi va ular quyidagi shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi va uning:

- I shaxs birligida *-мэ(н)/ма(н)* ~ *mă(n)/ma(n)* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *келэмэн* ~ *kelătmăn*, o'qiyman ~ *оқьймэн* ~ *oq'iytmăn* ~ *oqijmăn* (Toshkent). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi n undoshi qo'llanmaydi: boraman ~ *барамма* - *barama*, kelaman ~ *гэлэмэ* ~ *gălămă*.

- I shaxs ko'pligida *-мъз(э)/мьз/с/пъз/пъз/с* ~ *miz(ă)/miz/s/piz/piz/s/*, *-вуз/вузэ* ~ *vuz/vuză* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi z/z undoshi jarangsizlashadi. *-мъз* ~ *miz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: ketyapmiz ~ *кетвэмьз* ~ *ketvămmiz*, boryapmiz ~ *бэrvэмьзэ* ~ *bărvămmiză* (Toshkent), *-вуз/вузэ* ~ *vuz/vuză* varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ишлэьвуз(э)* ~ *išlijvuz(ă)*, qilamiz ~ *қьлэвуз* ~ *qilăvuz*, *-пъз/пъз/с/* ~ *piz/pîz/s/* varianti (aslida u assimilatativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ *келэьпъз/с* ~ *kelyăppiz/s*, qarabmiz ~ *қаранпъз/с* ~ *qarappiz/s*.

-мъз ~ *miz* affiksi Toshkent shevasida *-дь* ~ *di*, *-сэ* ~ *să* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ *элдэьмъз* ~ *ăldimiz*, aysak ~ *эйтсэмьз* ~ *ăjtsămiz*, berdik ~ *бердэьмъз* ~ *berdimiz*, yursak ~ *йурсэмьз* ~ *jursămiz*.

- II shaxs birligida *-сә(н)/са(н) ~ sä(n)/sa(n)* affiksi qatnashadi: kelasan ~ *келәсан ~ keləsən*, oqiysan ~ *оқыйсан ~ oqijsan* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida *n* undoshi qo'llanmaydi: borasan ~ *бараса ~ barasa*, kelasan ~ *галәса ~ galäsä*.

- II shaxs ko'pligida *-сыз/сыз/с + лә(р)/лә(р) ~ siz/siz/s + lä(r)/la(r)*, *-с ~ s*, *-сәлә ~ silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi *z* undoshi jarangsizlashadi.

-сыз ~ siz varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: boryapsiz ~ *бөрәссыз ~ bārvāssiz* (Toshkent), ketyäpsiz ~ *кетйәпсыз ~ ketjāpsiz* (Marg'ilon).

-сыз / сыз / с + лә(р) / лә(р) ~ siz /siz / s + lä(r) / la(r) varianti singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: baribсыз ~ *барыпсыз/с ~ barıpsız/s*, *uşlapsız ~ ушланысыз/с ~ uşlapsız/s*, ko'ribsizlar ~ *көрһпсызлар ~ köripsizlar*, oqibisizlar ~ *оқыпсызлар ~ oqiıpsız/slar*.

-с, -сәлә ~ s, silä varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaysiz ~ *ишлийс ~ işlijs*, ishlaysiz ~ *ишләйс ~ işläjs*, keläsizlar ~ *келәсәлә ~ keläsilä*.

- III shaxsida affiks qatnashmaydi, lekin *-а/ә ~ a/ä*, *-й ~ j*, *-б ~ b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan fe'llarda va boshqa ayrim fe'llarda *-дъ / дь / ть / ть ~ di / di / ti / ti* affiksi va uning ko'pligida ba'zan *-лә(р) / ла(р) -lä(r) / la(r)* affiksi qo'llanishi mumkin. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda faqat *-дъ / ть ~ di / ti* varianti qo'llanadi: ishladi ~ *ишләдъ ~ işlädi*, kelyapti ~ *келәтти ~ kevätti*, singarmonizmli shevalarda esa *-дъ / дь / ть / ть ~ di / di / ti / ti* variantlarining barchasi qo'llanadi: boradi ~ *барадъ ~ baradъ*, ichadi ~ *ичәдъ ~ ičädъ*, ko'rsatdi ~ *гөрсәтти ~ görsätti* (o'g'uz), qirqdi ~ *қирқти ~ qırqti*. Tojikistonning janubiy o'zbek shevalarida *-ту ~ tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *чоҷатту ~ čācāttu*.

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular *-дъ/дь/ть/ть ~ di/di/ti/ti* va *-сә/са ~ sä/sa* affikslari bilan shakllangan fe'llarga qo'shiladi.

- I shaxs birligida faqat *-м ~ m* affiksi qatnashadi: aldim ~ *алдым ~ aldim*, aytсам ~ *айтсам ~ aıtsam*, berdim ~ *бердым ~ berdim*, yursam ~

йўрсам ~ *jūrsām* va b. Shevalardagi *көрдүм* ~ *kördüm*, *қойдум* ~ *qojdum* tushinishida ikkinchi bo'g'indagi lablangan unllarning qatnashishi talovchi affiksga tegishli emas, balki o'tgan zamon affiksi tarkibida kelib, labial singarmonizmga amal qilinishidir.

I shaxs ko'pligida *-к/қ* ~ *k/q*, *-и:ў* ~ *i:j*, *-в/вуз/вүзә* ~ *v/vuz/vuzä* affikslari qatnashadi.

-к ~ *k* affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: *көрдик* ~ *көрдьк* ~ *kordik*, *бөрдик* ~ *бөрдьк* ~ *bordik*. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: *борсок* ~ *бәрсөк* ~ *bārsok*, *олсок* ~ *alsok*. Shuningdek, Toshkent shevasida *-к* ~ *k* affiksini o'tgan zamon fe'lida *-з* ~ *z* affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o'zgaish yuz beradi: *бөрдик* ~ *бөрдүз* ~ *bārduz*, *көлдик* ~ *көлдүз* ~ *kelduz*.

-в/вуз/вүзә ~ *v/vuz/vuzä* affiksi bilan shakllangan fe'llarning qo'llanishi Toshkent shevasida kengroq: *борсок* ~ *бөрсөвуз(ә)* ~ *bārsovuz(ä)*. Shuni ta'kidlash kerakki, bu affiks qo'shilishida so'zda sifat o'zgarishlari yuz beradi, ya'ni *-сә* ~ *sä* affiksi tarkibidagi *ә/ä* unlisi o unlisiga o'tadi.

-к/қ ~ *k/q* oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: *көлдик* ~ *көлдьк* ~ *keldik*, *бөрдик* ~ *бөрдьк* ~ *bardiq*.

-и:ў ~ *i:j* affiksi Toshkent va Qarshi kabi shevalarda iste'molda bor: *урдик* ~ *урди:ў* ~ *urdi:j*, *бөлдик* ~ *бөлд:ў* ~ *bildi:j*.

II shaxs birligida *-ң* ~ *ŋ* affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi *-ң* ~ *ŋ* affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning qo'llanish qonuniyatlari I shaxsdagi *-м* ~ *m* affiksi bilan aynandir: *өлдінг* ~ *алдың* ~ *aldīŋ*, *айтсанг* ~ *айтсаң* ~ *ajtsaŋ*, *бердінг* ~ *бердң* ~ *berdiŋ*, *йурсанг* ~ *йўрсәң* ~ *jūrsāŋ*. Bu shaxsda Xo'jand shevasida *-ң* ~ *ŋ*, *-й* ~ *j* affiksi qollanadi: *кетәвтәгән едй* ~ *ketvātgән edij*.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslari qatnashadi:

-ңыз/ңыз ~ *ŋiz/ñiz* affiksi aksariyat shevalarda qo'llanadi: *бөрдңыз* ~ *bardiñiz*, *кеттңыз* ~ *kettiñiz*. Shundan *-ңыз* ~ *ñiz* varianti singarmonizmni yoqatgan shevalardagina qo'llanadi. Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks qo'llanmaydi.

-*нүз/нүз* ~ *нүз/нүз*, -*нүз/нүз* ~ *нүз/нүз* affikslari labial singarmonizmi amal qiladigan shevalarda qo'llanadi: buyurdingiz ~ *буйурдунүз* ~ *biJurduñuz*, kuttingiz ~ *күттүнүз* ~ *kättiñüz*.

-*йъз* ~ *ji:z*, affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, -*зла* ~ *zlä* affiksi Qarshi shevasida iste'molda bor: bajardingiz ~ *бәдјәрдъйъз* ~ *bäzärdijz* bordingiz ~ *бәрдъзла* ~ *bärdizla*.

-*йла* ~ *jlä* affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko'proq xarakterli: oldinglar ~ *әлдъйла* ~ *äldijlä*, ishladinglar ~ *ьиләдъйла* ~ *išlädijlä*

-*ңла/ңла* ~ *ñlä/ñla* o'g'uz lahjasi shevalarida qo'llanadi: keldinglar *гәлдъңла* ~ *gäldiñlä*, bordinglar ~ *бардъңла* ~ *bardiñla*.

- III shaxs ko'rsatkichga ega emas.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qo'llanadi va uning:

- I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma'nosini ifodalaydi:

-*(ə)ü/(a)ü* ~ *(ä)j/(a)j* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: boray ~ *барай* ~ *baraj*, ketay ~ *кетәй* ~ *ketaj*, qo'llay ~ *қоллай* ~ *qollaj*. Ko'rinadiki, unli bilan tugagan so'zlarga affiksning -*ü* ~ *j* varianti qo'shiladi. Bu shakl shimoliy o'zbek qarluq shevalarida qayd qilinmaydi.

-*ьй* ~ *ij* affiksi singarmonizmni yo'qatgan shevalarda qo'llanadi: ishlay ~ *ьилъй* ~ *išlij*, ketay ~ *кетъй* ~ *ketij*, so'ray ~ *соръй* ~ *sorij*. Bunda unli bilan tugagan so'zlardagi *ə* unlisi *ъ* unlisiga o'zgaradi. Bu affiksning shimoliy o'zbek qarluq shevalarida singarmonistik varianti bor: boray ~ *баръй* ~ *barij*, oylay ~ *ойлъй* ~ *ojlij*, ko'ray ~ *көръй* ~ *körij*.

-*ьйи/ьйи* ~ *iün/iün* affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ *аппаръйи* ~ *apparijin*, olib kelayin ~ *әккәлъйи* ~ *äkkälijin*. Uning qisqargan shakli ham bor: *аппары:и* ~ *apparī:n*, *әккәли:и* ~ *äkkālī:n*.

- I shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma'nosini ifodalaydi:

-*әйну* ~ *äjnu*, -*ьйлу* ~ *ijlu*, -*әйнуқ* ~ *äjnuq* affikslari singarmonizmni yo'qatgan shevalarda qo'llanadi: ishlaylik ~ *ьиләйну* ~ *išläjnu*

(Namangan), *әлийлу* ~ *ālijlu* (Toshkent), *барәйнук* ~ *bārājnik* (Namangan, Xo'jand)

-әйлік/әулік ~ *ājlik/ajliq* affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ *чүшәйлік* ~ *čušājlik*, qaraylik ~ *қарайлық* ~ *qarajliq*. Bu affiksning *-әйлік* ~ *әулік* varianti singarmonizmni yo'qatgan shevalargagina xos: qo'llaylik ~ *қоллайлық* ~ *qollajlik*.

-әйік/әуік ~ *ājik/ajiq* affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ *әйтәйік* ~ *ajtājik*, boraylik ~ *барәйік*.

-i:ük/ы:üq ~ *i:jk/i:jq* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: ko'maylik ~ *көмілік* ~ *köri:jk*, qolaylik ~ *қалы:йк* ~ *qali:jq*.

-әлі/әлі ~ *āli/alī* affiksi Xorazm shevalarida qo'llanadi: boraylik ~ *барәлі* ~ *barali*, ketaylik ~ *кәтәлі* ~ *gətāli*.

• II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan *-gīn / kīn / gīn / qīn* ~ *gin / kin / yin / qin* affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirish uchun qo'llanadi.

• II shaxs ko'pligida *-(b)ñ / (b)ñ / (b)ñlar / (b)ñlar* ~ *(i)ñ / (i)ñ / (i)ñlar / (i)ñlar / (i)ñizlar / (i)ñizlar* affikslari aksariyat shevalarda qo'llanadi: boringizlar ~ *барьңыз(с)лар* ~ *bariñiz(s)lar*, kelinglar ~ *келгьңләр* ~ *keliñlar*, qaranglar ~ *қараңлар* ~ *qarañlar* (qipchoq). *-(b)ñ/(b)ñ* ~ *(i)ñ/(i)ñ* varianti adabiy tildagi sungari birlikning hurmat shakli sifatida qo'llanadi.

-йлә ~ *jlā* affiksi Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ *келгьйлә* ~ *kelijlā*, olib boringlar ~ *әбәрәйлә* ~ *ābārijlā*.

-(b)ñlä/(b)ñla ~ *(i)ññlä/(i)ññla* affikslari Xorazm, Qorako'l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ *аңлаңла* ~ *añlañla*, ko'ringlar ~ *көрьңлә* ~ *göriñlā*.

• III shaxsda *-sīn / sīn* ~ *sin / sīn*, *-sūn* ~ *sun*, *-sē / sē* ~ *si / sī*. *-sū / sū* ~ *su / sū* affikslari ishtirok etadi.

- *sīn* ~ *sin* affiksi barcha shevalarda qo'llanadi. - *sīn / sīn* ~ *sin / sīn* variantlari singarmonizmli shevalarda faol qo'llanadi: ehsitsin ~ *әһитсін* ~ *išitsin* (Toshkent), qaytsin ~ *қайтсін* ~ *qajtsin* (qipchoq).

- *sūn* ~ *sun* varianti Namangan shevasida qayd silinadi: korsin ~ *көрсүн* ~ *korsun*, bilsin ~ *билсүн* ~ *bilsun*.

-*сь/сь/сь/сь* ~ *si/si/su/su* variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: borsin ~ *барсь* ~ *barsi*, ishlasin ~ *и:шлэсь* ~ *i:šlasi*, ko'rsin ~ *көрсү* ~ *körsü*, qo'ysin ~ *қойсу* ~ *qojsu*.

-*дэг/тэг/лэг* ~ *dæg/tæg/læg* affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchrajdi: ishlasin ~ *ишлэдэг* ~ *išlädæg*, pishirsin ~ *бишэртэг* ~ *bi:šärtæg*, olsin ~ *элэг* ~ *ällæg*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o'z asarlarida bu maylning III shaxsida *-dik* affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko'nglungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik baytidagi *borsa bordik* iborasi *borsa borsin* deb tushunilgan.

Fe'ning funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *p/ap/əp* ~ *r/ar/är* affiksi. Bu affiksning bo'lishsiz shaklida *-s* qo'shimchasi qatnashadi: Korar - ko'rmasdan gapirae berma ~ *Көрәр-көрмәстән гәпирә:әрмә* ~ *Körär körmästän gäpirä:ärmä*. (Andijon) Shevalarda sifatdoshning *-ur/ür* ~ *ur/ür* varianti qayd qilinmaydi. Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qo'llanishi mumkin: Qaldirg'och qora bolur, Qanoti ola bolur ~ *Қалдырғаш қара болур, қанатъ ала болур* ~ *Qaldiryaş qara bolur, Qanati ala bolur* (Shim. o'z. shev.).

-*миш/миш/муш/муш* ~ *miš/miš/muš/muš* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-миш/муш* ~ *miš/muš* varianti qo'llanadi: borgänmish ~ *бәргәммиш* ~ *bärgämmiš* (Toshkent), aytganmish ~ *әйтгәнмиш* ~ *äjtgänimüş* (Farg'ona).

-*гән / кән / ган / қан* ~ *gän / kän / ğan / qan* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-гән / кән* ~ *gän / kän* varianti qo'llanadi: qo'ygan ~ *қойгән* ~ *qojgän*, topgan ~ *тәпкән* ~ *tärkän* (Toshkent).

Ба:шишмда 'он лә:нәр ба:йһ қы:зьман,

Әлмдә ду:тарьм, 'ойһи са:зьман.

А:там-ә:нәм сәвгәнһмә бәрмәсә,

Аққән су:ва аққанһма разьман.

Ва:ššimda 'on lä:pär ba:jih qī:ziman,

Ä:limdä du:tarim, 'o:jin sa:ziman.

A: tam-ä: nām sāvgānimā bārmāsā,

Aqqin su: va aqqānima raziman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks soʻngidagi “n” undoshi ayrim shevalarda regressiv asimilatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *кегалларга қарайлар* ~ *kegallāra qarājlār* (Andijon).

-*ан/ан* ~ *an/an* affiksi. Oʻgʻuz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *баратьран* ~ *barjatiran*, kelgan ~ *гәлән* ~ *gālān*.

-*догон* ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy oʻzbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *барадогон* ~ *baradoyon*, keladigan ~ *кәләдогон* ~ *kälādoyon*.

-*дәжәк/дәжәк* ~ *žaq/žak* affiksi: oladi ~ *алдәжәк* ~ *alžaq*, ketadi ~ *гәтдәжәк* ~ *gētžak* (Xorazm).

-*асы/әсә* ~ *asi/äsi* affiksi: borgim keldi ~ *барасым гәлдә* ~ *barasim galdi*, ichgim keldi ~ *ичәсәм гәлдә* ~ *i:čäsım galdi* (Xorazm).

-*әчә* ~ *äci* affiksi: borayotgan edim ~ *бәрәчи:дәм* ~ *bārāci:dim* (Qiyi Qashqadaryo).

-*гучә* ~ *guci* affiksi Xoʻjand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *u/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraadi: boradigan edim / eding / edi ~ *бәрғучудум / бәрғучудуң / бәрғучудә* ~ *bārgučudum / bārgučuduñ, bārgučudi*. Faqat III shaxsdagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari:

-*ә/ә/ü* ~ *ä/ä/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singarmonizmli shevalarda qoʻllanishda bor. Singarmonizmni yoqatgan shevalarda faqat -*ә/ü* ~ *ä/j* varianti qoʻllanadi: ketä berdä ~ *кетә вурдә* ~ *ketä vurdi* (Margʻilon), oynay-oynay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalarida uning boʻlishsiz shaklida yana -*ын/ын* ~ *in/in* affiksi qoʻllanadi va bu affiks tarkibidagi *n/ä/ä* unlilari *ь/ь* ~ *i/i* unlilariga oʻzgaradi: koʻrmay ketdi ~ *гөрмәйән гәттә* ~ *görmijin gitti*, olmay ketti ~ *әлмәйән гәттә* ~ *almijin gitti*.

-*п/п/п* ~ *p/ip/ip* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh dilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *шләп* ~ *išlap*, olib ~ *әлп* ~ *alip* (Andijon), lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda jaranglashgan variant ham qoʻllanadi: borib edi ~ *барьб едә* ~ *barib edi*, kelib edi ~ *кельб едә* ~ *kelib edi*.

-*уб* / *уб* / *ун* / *ун* ~ *üb* / *ub* / *ür* / *ur* affiksi. Shevalarda bu affiks variantlari qoʻllanmaydi, lekin adabiylashgan ayrim sheʼriy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin.

-*гэнь* / *кэнь* ~ *gäni* / *käni* affiksi. Bu affiks faqat singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda qayd qilinadi: borgani ~ *бэргэнь* ~ *bärgäni*, eshitgani ~ *ешыткэнь* ~ *ešitkäni*.

-*гънча* / *кънча* / *гънча* / *кънча* ~ *ginčä* / *kinčä* / *ünčä* / *qinčä* affiksi: yurguncha ~ *йүргънча* ~ *jürginčä*, barguncha ~ *баргънча* ~ *baryinčä*. Men barmaguncha sen kelma, kuyib-yanib yurguncha ~ *Мән бармагънча сән гэлмә, күйб-йанып йүргънча* ~ *Män barmayinčä sän gälmä, küjip-janip jürginčä* (oʻgʻuz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi boʻgʻinda *u(y)* unlisi qoʻllanadi.

Bu affiksning shimoliy oʻzbek shevalarida -*гъчи*: / *къчи*: / *гъчы*: / *къчы*: ~ *giči*: / *kiči*: / *yiči*: / *qiči*: variantlari qayd qilinadi: koʻrguncha ~ *көргъчи*: ~ *körgiči*:, aytguncha ~ *әйткъчи*: ~ *ajtkiči*., borguncha ~ *баргъчы*: ~ *baryiči*., otguncha ~ *аткъчы*: ~ *atqiči*..

-*и*: ~ *i*: affiksi. Oʻgʻuz lahjasi shevalarida qoʻllanadi. Adabiy tildagi -*a* ravishdosh affiksi maʼnosiga mos keladi: yuradi ~ *йүри:дә* ~ *juri:di*. Lekin *йүри:дә әдә* ~ *juri:di ädi* shaklidagi feʼl adabiy tildagi *yurar* edi shakliga ekvivalent boʻladi.

Adabiy tildagi -*gach* / *kach* / *qach* affiksining variantlari shevalarda uchramaydi.

Harakat nomi shakllari. Unda quyidagi affikslar qatnashadi:

- *мәк* / *мақ* ~ *mäk* / *maq* affiksi oʻgʻuz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ *ojnamaq*, ketmoq ~ *гътмәк* ~ *gitmäk*.

-*и* / *ьи* / *ьи* / *үи* / *уи* ~ *š* / *š* / *iš* / *üš* / *uš* qarluq-chigil-uygʻur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ *biliš*, yigʻish ~ *йьгьш* ~ *jiyiš*, oʻrish ~ *оруш* ~ *oruš*, koʻrish ~ *көрүш* ~ *köriš*. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda *и* / *ьи* ~ *š* / *iš* variantlarigina qoʻllanadi.

-*в* / *үв* / *үв* ~ *v* / *uv* / *üv* affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ *bilüv*, eshituv ~ *ешытүв* ~ *ešitüv*, qoluv ~ *қалүв* ~ *qaluv*.

Shuni aytish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juzʼi tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning taʼsiri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qoʻllanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli furqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi.

Yormoq fe'li: *джапқатман* ~ *žarqatman*, *джапқансан* ~ *žarqansan*, *джапқан* ~ *žarqan*; *джапқаммыс* ~ *žarqatmys*, *джапқансыс* ~ *žarqansis*, *джапқан* ~ *žarqan*.

Bo'lishsiz shakli: *джаппагамман* ~ *žarpayatman*, *джаппагансан* ~ *žarpayansan*, *джаппаган* ~ *žarpayan*; *джаппагаммыс* ~ *žarpayatmys*, *джаппагансыс* ~ *žarpayansis*, *джаппаган* ~ *žarpayan* (qirchoq).

Bormoq fe'li: *бэргэмэн* ~ *bärgätmän*, *бэргэнсэн* ~ *bärgänsän*, *бэргэн* ~ *bärgän*, *бэргэнвуз* ~ *bärganvuz*, *бэргэнсилэ* ~ *bärgänsilä*, *бэришгэн* ~ *bärišgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi:

Qirchoq lahjasi shevalarida: *кельведъм* ~ *kelivedim*, *кельведъң* ~ *kelivediñ*, *кельведъ* ~ *kelivedi*; *кельведък* // *кеведък* ~ *kelivedik* // *kevedik*, *кельведъңыз* ~ *kelivediñiz*, *кельведъ* // *келведъ* ~ *kelivedi* // *kelivedi*; *барьвэдъм* ~ *barivädim*, *барьвэдъң* ~ *barivädiñ*, *барьвэдъ* ~ *barivädi*; *барьвэдък* ~ *barivädik*, *барьвэдъңыз* ~ *barivädiñiz*, *барьвэдъңлә* ~ *barivädiñlä*, *барьвэдълә* ~ *barivädilä* (Xorazm);

Toshkent guruh shevalarida: *бэрувдъм* ~ *bäruvdim*, *бэрувдъң* ~ *bäruvdiñ*, *бэрувдъ* ~ *bäruvdi*; *бэрувдъй* ~ *bäruvdij*, *бэрувдъ:з* ~ *bäruvdi:z*, *бэрувдъйлэ* ~ *bäruvdijlä*, *бэришувдъ* ~ *bärišuvdi* (Toshkent).

Qarshi-Buxoro guruh shevalarida -r/är sifatdosh affikslari fe'l shakllarida -й/j affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *бэрэйдъм* ~ *bäräjidim*, *бэрэйдъң* ~ *bäräjidiñ*, *бэрэйдъ* ~

bārājidi; *бэрэйьдък* ~ *bārājidik*, *бэрэйьдъцьзлэ* ~ *bārājidiñizlə*,
бэрэйьдъ ~ *bārājidi* tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida *-вот* ~ *vāt* affiksidagi keyingi *т/т* undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: *бэрвэмман* ~ *bārṽammān*, *бэрвэссэн* ~ *bārṽässän*, *бэрвэнтъ* ~ *bārṽānti*, *бэрвэммыз(э)* ~ *bārṽammiz(ä)*, *бэрвэссэлэ* ~ *bārṽässilä*, *бэръшэнтъ* ~ *bārṽšvānti*.

Buxoro shevalarida *-эн* ~ *āp* affiksidagi *p* undoshi ham regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: *бэрэмман* ~ *bārāmmān*, *бэрэпсэн* ~ *bārāpsän*, *бэрэптъ* ~ *bārāpti*, *бэрэммыз* ~ *bārāmmiz*, *бэрэпсыз* ~ *bārāpsiz*, *бэрэптылэ* ~ *bārāptilä*.

Qipchoq shevalaridagi *-джатьр* ~ *žatir*, *-ватър* ~ *vatir*, Xorazm shevalaridagi *-йатьр* ~ *jatir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *барайатьрман* ~ *barajatirman*, *келэджатьрман* ~ *keläžatirman* (qipchoq), *гэйатьрман* ~ *gäjatirman*, *барйатьрман* ~ *barjatirman* (Xorazm) va hk.

Qorabuloq shevasida bu shaklda *-айт* // *äyt* ~ *ajt* / *ajt* affiksi qo'llanadi: borjapman ~ *барайтма* ~ *barajtma*, borjapsan ~ *барайтса* ~ *barajtsa*, borjapti ~ *барайтты* ~ *barajtti*, ajtjapman ~ *е:дäйтмэ* ~ *e:däjtmä*, ajtjapsan ~ *е:дäйтсэ* ~ *e:däjtsä*, ajtjapti ~ *е:дäйтты* ~ *e:däjtti*.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida *-мэль* / *mal* ~ *mäli* / *mal'i* affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: borish kerak ~ *бармэль* ~ *barmal'i*, ichish kerak ~ *и:чмэль* ~ *i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ *айтмэльдь* ~ *ajtmalidi*, ichish kerak edi ~ *и:чмэльдь* ~ *ičmäli*, bormaslik kerak ~ *бармэльмас* ~ *barmal'imas*, ichmaslik kerak ~ *и:чмэльмэс* ~ *ičmälimäs*.

So'z yasalishi

So'z yasalishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-*ак* ~ *ak* affiksi fe'ldan sifat yasaydi: suzag'on sigir ~ *сүзак сьгьр* ~ *süzak siyür*, tepag'on ot ~ *дәрәк ат* ~ *däpäk at* (Xorazm).

-*әкь* ~ *aki* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: tashqaridan ~ *сьртәкь* ~ *sirtäkь*: tashqaridan eshitdim ~ *сьртәкь ешиттәм* ~ *sirtäkь esittim*, yoddan ~ *йадәкь* ~ *jadäki*: yoddan oqidi ~ *йадәкь оқыды* ~ *jadäki oqidi* (Shimol. o'zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda *og'zaki* so'zida uchraydi.

-*ал / эл* ~ *al / äl* affiksi sifatdan fe'l yasaydi: sarg'ay ~ *сарал* ~ *saral*, azay ~ *азал* ~ *azal*, ko'pay ~ *көпәл* ~ *köpäl* (Xorazm).

-(*а*)*доң* ~ (*a*)*doñ* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: oqshamgacha (tungacha) ~ *ахшамadoñ* ~ *axšamadoñ*, kechgacha ~ *гечadoñ* ~ *gečadoñ* (Xorazm).

-*ләк / лақ* ~ *lak/laq* affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqaj oshiq ~ *чәпләк а:шәқ* ~ *čäpläk a:šiq*, onaqaj oshiq ~ *оңлақ а:шәқ* ~ *oñlaq a:šiq* (Xorazm).

-*чыл / чьл* ~ *čil / čil* affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *сөзчыл* ~ *sözčil*, uyqichi ~ *уйхьчыл* ~ *ujixičil* (Sim.o'zb. sh.)

-*сә / са* ~ *sä / sa* affiksi Turkiston, Qoraqalpog'g'iston o'zbek shevalarida otdan ot yasaydi: *йеңсә* ~ *jensä* (non yopishda qo'lga kiyiladi), *йанса* ~ *japsa* (bir yo'la yopiladigan nonlar to'dasi), *мойнса* ~ *mojinsa* (aravaga qo'shish uchun otning bo'yuniga solinadigan asbob, bo'yinturuq)

-*сәк / сақ* ~ *säk / saq* affiksi yasama otdam sifat yasaydi: yatag'on *йатәмсақ* ~ *jatimsaq*, yurag'on ~ *йүрүмсәк* ~ *jürümsäk*. *Қарь* *йатәмсақ*, *йаш йүрүмсәк кәләдь* ~ *Qari jatimsaq, yash jürümsäk käladi*. Adabiy tilda bu affiks *qurumsaq* so'zida qayd qilinadi.

-*чъләп / чьлап* ~ *čiläp / čilap* affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ *әркәкчъләп* ~ *ärkäkčiläp*, xotintlarcha ~ *хатәнчъләп* ~ *xatinčilap* (Xorazm).

-*шә / ша* ~ *šä / ša* affiksi: tenglashtir ~ *теңшә* ~ *teñšä*, qaqsha ~ *қақша* ~ *qaxša*, qursha ~ *қурша* ~ *qurša*, quruqlashtir ~ *қуруқша* ~ *quruxša*, quloq sol ~ *тыңша* ~ *tñšä* (Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

-мәк ~ *mäk* affiksi sifatdan ot yasajdi: ko'kat ~ *кокмак* ~ *kokmäk* (Andijon, Farg'ona).

-шуг ~ *šuy* affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ *йельмишуг* ~ *jelimšuy* (Toshkent).

Xorazm shevalarida ba'zi o'rinlarda chiqish kelishigi affiksi so'z yasash funksiyasini bajargan: boladek bo'ldi ~ *баладън болдъ* ~ *baladin boldi*, bolamdek bo'ldi ~ *баламън болдъ* ~ *balamnïn boldi*, otdек yuribdi ~ *аттън йурьитъ* ~ *attin jüripti*.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir so'z yasovchi affiks o'rnida ikkinchi bir so'z yasovchi tanlanadi: *damъzъq* (Xorazm) – adabiy tida *tomizg'i*, *qamъshъq* (shim. o'zb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egallik affiksalaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish xususiyatlarini aytib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

8. O'z shevangizga xos so'z yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari [morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects] – shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda egalik kategoriyasi [the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects] -- kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda soʻz yasalishi [the word formation in dialects] – shevalardagi yangi soʻz hosil qilish tizimi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Reja:

1. Shevalarda soʻz birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

Oʻzbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam oʻrganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarning tadqiqot obyekti boʻlgan, xalos.Y. Jumanazarov oʻgʻuz shevalarining sintaktik xususiyatlarini oʻrgangan. Ushbu oʻrinda eʼlon qilingan sheva materiallari asosida shevalarining ayrim sintaktik xususiyatlarini yoritishga harakat qilamiz.

Avval taʼkidlaganimizdek, oʻzbek shevalarining oʻziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon boʻladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning soʻzlashuv shaklini koʻproq aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda koʻzga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ham, asosan, adabiy tilga xos boʻlgan xususiyatlar aks etgan.

1. Soʻz birikmalari. Shevalarda soʻz birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: *...дәстаҳонда йетмиш хъл авқат тәйяр боитъ ~ ...dästäxānda jetmiş xil āvqat tajjār bohti* (Toshkent).

Boshqaruv: *Мән хәссәмми әп чькьй ~ Män xässämmi āp čiqij* (Toshkent). *Пәс-пәс тамдън қар йавар ~ Päs-päs tamdin qar javar* (Turkiston). *Нан чьгардъ ~ Nan čiyardī* (qirchoq)

Moslashuv: *Хәсәндьң атасы байлардъң қолуда навча боп өткән ~ Häsändin atası bajlardin qoluda navča bop ötkän* (qatagʻon shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan: *Мыйтаннарға адрас көрпә таишлады* ~ *Mijtanlarga adras körpә taşladı* (qatag'on). *Сәмъз кой қъмбат олады* ~ *Sämiz qoj qımbat oladı* (Iqon). *Сағъч кыйкъ шах әккә дептъ* (Turkiston). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: *Бър күн бъз келдък Хәсэн джайъға* ~ *Bir kün biz keldik Hasan çajıya*. *Соңра мен отьрдъм чәй тчән* ~ *Soñra men otirdım çaj içip* (Samarqand).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: *Кәл айттъкъ: - Нъмә берәсэн?* ~ *Käl ajttiki: - Nimä beräsän?* ...*йетән айттъкъ котьссарға: - Бъзләр нъмә гүнәх қәлдъкъ?* ~ ...*jetip ajttiki komissarya: - Bizlar nimä günäh qıldiq?*(qipchoq)

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: *Бър күнъ тор(т) кышь тузә: қойгән отьръишгәнәкән, тузә:гә бър кәттә ләйлә:(к) тьләнпнтъ* ~ *Bir kuni tor(t) kişi tuzä: qojip otirişgänäkän tuzä:gä bir kältä läjla(k) ilinipti* (Toshkent). *Қәзъ бәйиъ кутпн отьрәвурсн, ендъгъ гәппъ бәйдән ешътың* ~ *Qäzi bäjji kutip otirävursin, endigi gäppi bojdän ešitiñ* (Toshkent).

Undalmalar faol qo'llanadi: Bolam, senga maslahat kerakmi, yo bo'masa, mol-dunyomi ~ *Балам, сизан мәслә:т кәрәкмъ, йа бомаса, мал-дуйнамъ* ~ *Balam, sayan mäslä:t käräkmi, ja bomasa, mfl-dujnamı?*(Turkiston).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: ...*әнъ шуйтъпн. Хәсэн Қайкъ еттәдән кечкәчәй мыйнат қән...* ~ ...*äni şuitip, Hasan Qajqi ettädän keçkәçäj mijnät qır...* (Qatag'on). Undalmalar qo'llangan: *Е тәхсър, әхър бъзъ бър нъръвуз богән* ~ *E täxsir, äxir bizzi bir pirivuz bogän* (Toshkent) va hokazo.

Ayrim shevalarda -къ ~ *ki* yuklamasining gapdagi urg'u beriladigan so'z shaklida qo'llanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin ko'rinadi: *Бий тагъңкъ ортасыда халъгъ там турунтъ. Бий*

өңүңкө и:чъдә сулув қы:з ба: әкә(н) ~ Bi:j tayiñki ortasida halii tam turupti. Bi:j öjünki i:çidä suluv qi:z turupti.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap [sentence] – fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So‘z birikmasi [phrase] – ikki mustaqil so‘zning o‘zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv [contiguity, parataxis] – ikki mustaqil so‘zning grammatik ko‘rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] – hokim so‘zning talabiga ko‘ra tobe so‘zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko‘makchilar bilan qo‘llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv [conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya [inversion] – gap bo‘laklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi bo‘laklarining gapdagi mavqeiga ta’sir etmasligi.

Mavzu: O‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari

Reja:

1. O‘zbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarda so‘zlarning o‘zaro semantik munosabatlari.

Matn

O‘zbek shevalari leksikasi keng tushuncha bo‘lib, u quyidagi ma’nolarda tushunilishi mumkin:

1. O‘zbek tilining shevalaridagi lug‘at qatlamining barcha sohalariga oid so‘zlar yig‘indisi.

2. Muayyan shevaga xos barcha so‘zlar yig‘indisi.

3. Har bir shevaning o‘ziga xos so‘zlari. Bunday so‘zlar o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida unda bo'lgan barcha qatlamlarni va aksariyat so'zlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zlashgan so'zlar:
 - arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
 - rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
4. Shevalarning maxsus so'zlari.

Umumturkiy so'zlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga *yer/jer*, *ish is*, *bash/ bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

O'zbek tiliga so'zlar, asosan, uch manbadan: arab, fors-tojik, rus tilidan o'zlashgan, lekin kamroq bo'las-da, boshqa tillardan ham o'zlashgan so'zlar bor. Bu so'zlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'proq vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasalishida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elementlari) o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan, *ishxona*, *bizneschi*, *tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi.

Shevalarning maxsus so'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlar. Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: kelin oyi ~ *гэлын быйь* ~ *galin biji*, tog'a ~ *нагачь* ~ *nayačī*, oyi ~ *эчэ* ~ *āčā*, pochcha ~ *дамод* ~ *damad*. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham muayyan shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *вэдэж* ~ *vāž* – javob so'z, gap (aslida vaj - bahona), *зат* ~ *zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish ma'nosida), *кэсэ* ~ *kāsā* - piyola (aslida kosa ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: tashqi ~ *дышан* ~ *dyshan* (Xorazm), tuproq ~ *йорнақ* ~ *yorpaq* (shim. o'zb. sh.), qirg ~ *қьх* ~ *qьx*, obkash ~ *ейнагаш* ~ *ejnayaš*, aqalli ~ *аққал* ~ *aqqal*, тахт, тайёр ~ *тақ* ~ *taq* (qipchoq), филоф ~ *ғылп* ~ *yilp* (shim. o'zb. sh.) va boshqalar.

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:*

чэқалэ: ~ *čäqälä*: (Toshkent) // *бувэк* ~ *buväk* (Fargona) // *бала* ~ *bala* (shim. o'zb.sh.);

тухум ~ *тухум* (Toshkent) // *мэйэк* ~ *mäjäk* (qipchoq) // *йьмьрта* ~ *jimirta* (Xorazm);

огьр ~ *oyir* (Toshkent) // *кэлъ* ~ *käli* (shim.o'zb.sh.) // *соқы* ~ *so:qi* (Xorazm);

чумэль ~ *čumäli* (Toshkent) // *морча* ~ *morča* (Samarqand) - *қарьнджа* ~ *qarinža* (Xorazm);

чорчай ~ *čörčäj* (Toshkent) // *мэтэл* ~ *mätäl* (Samarqand) // *ертэй* ~ *ertäj* (Xorazm).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:*

шэть ~ *šāti* - Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon;

бувь ~ *buvi* - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

пэшиэ ~ *pāššā* - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra ular turlicha nomlanishi mumkin:

нэпэр ~ *nāpār*. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);

чэкч ~ *čäkič*. U yog'och va simdan yasalib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Toshkent);

дукь ~ *dūki*. U duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek, ayrim so'zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan bo'lishi mumkin. Masalan, *түйнэк* ~ *tüjnäk* (shim.o'zb.shev.) / *дү:йнэк* ~ *dü:näk* (Xorazm.) // *сапча/чанча* ~ *sapča/čapča* (qipchoq) so'zlari endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. *түйнэк/дү:йнэк* ~ *tüjnäk/dü:näk* so'zi **tugmoq** tushunchasidan kelib chiqqan, *сапча/чанча* ~ *sapča/čapča* esa **sop**, **ushlash** mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *джай* ~ *žaj* (asta), *түңүлтүрүв* ~ *tüñültirüv* (asabga tegmoq), *бөтән* ~ *bötän* (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *сьйак* ~ *sijaq* (ko'rinishi), *враң* ~ *irañ* (epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida *мәңзәмәк* ~ *māñzāmāk* (o'xshamoq), *атыз* ~ *atiz* (ekin maydoni) kabi.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **dollar** o'rnida *ko'ki*, yallachilar tilida *to'y* o'rnida *otar*, *pul* o'rnida *yakan* so'zi qo'llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?

3. Dialektal soʻzlarni maʼno xususiyatlariga koʻra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal soʻz [Dialectal word] – maʼlum shevagagina xos boʻlgan soʻz.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – maʼlum bir shevadagi barcha soʻzlar yigʻindisi.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarning oʻziga xos soʻzlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam [lexic layer] – tildagi (shevadagi) tub va oʻzlashgan soʻzlarning guruhlari.

Mavzu: Qarluq-chigil-uygʻur lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikasidan namunalar.

Bu lahja tarixan qarluq urugʻlarining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub boʻlib, uzoq oʻtmishda Oltoyning gʻarbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) gʻarbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jungʻoriyani, Moʻgʻul togʻining janubiy yon bagʻridan to Ile daryosining shimoligacha boʻlgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr oʻrtalarida Sharqiy Turkistonni, Fargʻonani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishgʻol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha boʻlgan oʻlkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida boʻlgan. Qarluqlarning tili shu oʻlkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til boʻlib qolgan.

Yettisuv, Fargʻona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha boʻlgan territoriyada qarluqlar bilan birga **chigil, xalaj,**

yag'mo qabilalari ham yashaganlar. Uyg'urlar ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar².

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi. Shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7tadan (ə/ā, o/o, y/u, ʼi/i, e/e, a/a, ɔ/ā) oshmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9, 10 unli a(ɔ)/a(ā), ə/ā, o/o, ɵ/ö, y/u, ʁ/ü, ы(ʁ)/i(i), и(ʁ)/i:(i), e/e qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishikli shevalardir. Bundan shimoliy o'zbek shevalari mustasno bo'lib, Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe'l shakllarida ham o'ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. **Toshkent guruhi shevalari.** Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- so'zning har qanday bo'g'inida old qator va orqa qator unlilar qo'llana oladi: *акә ~ ākā, бәлә ~ bālā, гәләтә ~ ɣälätä;*

- ʁ/ü va y/u unlilari o'rnida oraliq y/u unlisi qo'llanadi: *гул ~ gul, кум ~ qum;*

- ɵ/ö va o/o unlilari o'rnida oraliq o/o unlisi qo'llanadi: *қол ~ qol, кол ~ kol;*

²Bu ma'lumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: Шониев К. Қарлуқлар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

- /i/ va /i/ unilari o'rnida oraliq **ъ** unlisi qo'llanadi: *към* ~ *kim*, *чькъ* ~ *chiq*;

- e/e tovushi i tovushiga o'tadi: mehnat ~ *мѣхнѣт* ~ *mixnät*, dedi ~ *дѣдѣ* ~ *didi*;

- so'z oxirida *к/й* ~ *k/j* almashuvi yuz beradi: terak ~ *терѣй* ~ *teräj*, ertak ~ *ертѣй* ~ *ertäj*, bilak ~ *бѣлѣй* ~ *biläj*;

- so'z oxirida q undoshi tushib qoladi: chiroq ~ *чѣрѣ:* ~ *čirā:*, sariq ~ *сары:* ~ *sāru:*, ochchiq ~ *ѣччу:* ~ *āčču:*, qattiq ~ *қатты:* ~ *qättu:* ;

- so'z oxirida va so'z boshida g' undoshi tushib qoladi va unda oldingi b unlisi cho'ziq talaffuz etiladi: og'zi ~ *ѡзѣ* ~ *ā:zi*, tog' ~ *тѡ:* ~ *tā:* ;

- h bo'g'iz undoshi aksariyat shevalarda x undoshiga o'tadi: mehnat ~ *мѣхнѣт* ~ *mixnät*, hunar ~ *хунѣр* ~ *xunār*.

- tushum kelishigida to'liq progressiv assimillatsiya yuz beradi, misalan, tushum kelishigida: tuzni ~ *тузѣ* ~ *tzzē* (tuzni); *ѡшнѣ* (oshni); *тѣмѣрърѣ* ~ *temirri*;

- so'z boshida *t/t* va *č/č* undoslari mosligi yuz beradi almashadi: tushda ~ *чуштѣ* ~ *čuštā*, tushdi ~ *чуштѣ* ~ *čušti*.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda *-нѣ* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ *сугѣ тѣйѣ* ~ suvvi teji, pichoqning sopi ~ *рѣчѣ:нѣ сѡрѣ* ~ *ričā:ni sāpi*, otni min ~ *ѡтѣ тѣн* ~ *ātti min*;

- hozirgi zamon davom fe'li Toshkentda *-вѡт* ~ *vāt* (*кевѡтнѣ* ~ *kevātti*), Parkentda *-ѡт* ~ *āt* (*бѡрѡтнѣ* ~ *bārātti*) variantlarida qo'llanadi.

- *ш/ш/уш* ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ *ѣетѣштѣ* ~ *jetišti*, qurishdi ~ *қуруштѣ* ~ *qurušti*.

- *лѣр* ~ *lār* affiksi va uning variantlari hurmat va ulug'lash ma'nosini ifodalaydi.

- *лѣг/луз* ~ *lig/lug* affiksi ko'plik ma'nosini ham anglatadi: ularning uylari ~ *улѣ:нѣ ойлузѣ* ~ *ulā:ni uylari*, dadamlarning ishlari ~ *ѡдѣмгѣлѣ:нѣ ѣштѣзѣ* ~ *ādāmgilā:ni işligi*.

-*zъ* ~ *gi* affiksi Toshkent shevasida jamlik ma'nosini ifoda qiladi: *адәмгилә* ~ *ādāmgilā* (adam + boshqalar). *аймгилә* ~ *ājimgilā* (oyim + boshqalar);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida *-vuz / vuzä* ~ *vuz / vuzä*, *-e / yv* ~ *v / uv* affixlari qatnashadi: *барәvuz / барәvuzä / барәv* ~ *bārāvuz / bārāvuzä / bārāv*;

Farg'ona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- so'z boshida *t/ч* ~ *t/č*, *c/ч* ~ *s/č* undoshlari almashadi: *tush* ~ *чум* ~ *čuš*, *tish* ~ *чш* ~ *čiš*, *soch* ~ *чч* ~ *čāč*;

- so'z oxirida *κ/г* ~ *k-g*, *κ/г* ~ *q/γ* almashuvi sodir bo'ladi. Masalan, *yo'q* ~ *йог* ~ *joγ*), bo'lak (boshqa) ~ *бөләг* ~ *böläg*, bir kunlik ~ *бър куллуз* ~ *bir kullug*, baliq ~ *белгә* ~ *beliy*. Olmoshlarda: *qandoq* ~ *қандәг* ~ *qandāy*, *andaq* ~ *андәг* ~ *andāy*, *shundoq* ~ *шундәг* ~ *šundāy*, *bundoq* ~ *бундәг* ~ *bundāy* (Namangan).

- turli holatlarda *x/қ* ~ *x/q* undoshlari almashadi: (Namangan) *тоқтә* ~ *toqtä*, to'qson ~ *тоқсән* ~ *toxšān*, boqdik (qaradik) ~ *бәхтуқ* ~ *bāxtuq*.

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: *qushni* ~ *қушиш* ~ *qušši*, *garpъ* ~ *гәppъ* ~ *gäppi*, *toshnъ* ~ *тәшиш* ~ *tāšši*;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: *bosh+ъ* ~ *бәш* ~ *bāši* (O'sh), *ot-әт* / *әт* ~ *āti* / *eti* (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

- bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda ham *-нъ* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ *әкәсәннъ шш* ~ *ākāsini işi*, oshning tuzi ~ *әштә туз* ~ *āšti tuzi*;

- tushum kelishigi affiksida *n* undoshi *d*, *t* undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg'ilon, Qo'qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so'ng *-tъ~ti*, jarangli undoshdan so'ng esa *-dъ~di* variantlari qo'shiladi: oshning mazasi ~ *әштә мәзәс* ~ *āšti mazīsi*, *тәлдә кест* ~ *tāldi kesti*;

- bu shevalarda hozirgi zamon davom fe'li *-ym ~ ut, -ÿan ~ jär* variantlarida qo'llanadi: ketyapti ~ *кетуттъ ~ ketutti* (Namangan), *ојнајдѣптѣ ~ ojnāÿdpti* (Marg'ulon);

- *и/иу/иш ~ š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelishdi ~ *келъштѣ ~ kelišti*, qurishdi ~ *куруштѣ ~ qurušti*.

- *лар ~ lar* affiksi ba'zan *-на ~ nā* variantida ham qo'llanadi: ishinglar *ишъйна ~ išijnā*, бѣгъйна ~ *bāyijnā* (Namangan);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida adabiy tilga xos shakl qo'llanadi: bormiz ~ *bārāmiz*, keldik ~ *келѣкъ ~ keldik*, bordък ~ *бѣрдѣкъ ~ bārdik*;

- harakat va paytning chegarasini ifodalashda *-чѣвур ~ čāvur (-gāčā ~ gāčā)* affiksi o'rinda) qo'llanadi: bahorgacha ~ *бѣхѣргѣчѣвур ~ bāhārgāčāvur*, shahargacha ~ *шѣхѣргѣчѣвур ~ šāhārgāčāvur*;

- tartib son *-ндѣжъ ~ nzi* affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ *бѣръинѣжъ ~ birinzi*, beshinchi ~ *бешъндѣжъ ~ bešinzi*;

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- *ə/ā* unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda *o/o* unlisiga yaqin, ya'ni qisman lablangan: oldim ~ *э(о)ллѣм ~ ā(o)llēm*, bozor ~ *бэ(о)зэ(о)р*

~ *bā(o)zā(o)r*;

- so'zning ikkinchi bo'g'inida adabiy tildagi *i* unlisi "u" ga o'tadi: xotin ~ *хѣтун ~ xātun*, dori ~ *дѣру ~ doru*;

- *ÿ/j, x/h* undoshlaridan oldin adabiy tildagi *u* unlisi *o/o* ga o'tadi: uyqu ~ *оÿкѣ ~ oju*, suhbat ~ *сохбѣт ~ sohbat*, guruh ~ *гѣрох ~ guroh*;

- *c/s, r/g, ʃ/ɣ* undoshlaridan oldin *o/o* unlisi "y/u"ga o'tadi: o'gay ~ *огаÿ ~ ugāj*, o'sma ~ *усма ~ usmā*, bog'ma ~ *бузма ~ buymā*;

- ba'zi so'zlarda *i* unlisi "e"ga o'tadi: mix ~ *мех ~ mex*, tig' ~ *тег ~ tey*, umid ~ *умед ~ umed*;

- *x, h* undoshlari farqlanadi: xon ~ *хон ~ xān*, hol ~ *ҳол ~ hāl*;

- *л/ll* undoshi bilan tugagan so'zlarga *л/d* undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ *эллѣм ~ āllim*, keldim ~ *келлѣм ~ kellim*, aldap ~ *эллѣп ~ āllāp*;

Morfologik xususiyatlari:

- jo'nalish kelishigi affiksi o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi: *У катта акэсьйэ, хуртмайэ қатых эб бэргэн чэхгэ* (chog'da) *йолгэ* (yolda) *йэгмур йэққан* ~ *U kättä äkäsijä xurtmäjä qätix äb bärgän çäxgä*(chog'da) *jolgä*(yolda) *jäymur jäqqän* (Qarshi);

- hozirgi zamon davom fe'li -он ~ ар affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyarpan ~ *келэппэн* ~ *keläppän*, sorayapsan ~ *сөрэпсэн* ~ *söräpsän*, koryapti ~ *көрэпту* ~ *köräptu*;

- uzoq o'tgan zamon fe'lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: *мэн келгэн / сэн келгэн / у келгэн // бэз келгэн / сьз келгэн / улэр келгэн* ~ *män kelgän / sän kelgän / u kelgän // biz kelgän / siz kelgän / ulär kelgän*;

- o'tgan zamon hikoya fe'lida - ар/är (bolishsigi -мэс/мäs) sifatdosh affiksi tarkibidagi p/r, bo'lishsizidagi c/s undoshlari й/j undoshiga o'zgaradi: kelar edim ~ *келэйьдём* ~ *keläjidim*, kelmas edim ~ *келмэйьдём* ~ *kelmäjidim*, kelar ekan ~ *келэйькэн* ~ *keläjikän*, kelmas ekan ~ *келмэйькэн* ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ *келмэйьмьш* ~ *kelmäjimış*.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy bo'la olmaydi, balki Toshkent, Farg'ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy o'zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg'ona shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: arg'amchi ~ *аргамчъ* ~ *ärgämçi*, agat ~ *эгат* ~ *ägät*, masxara ~ *эджува* ~ *äživä*, oynak ~ *эйнэк* ~ *äjnäk*, yaroqsiz ~ *экчэ* ~ *äkçä* (Toshkent), shakarob ~ *эччу-чуччу* ~ *äççu.-çičçu.*, sirg'a ~ *зырэй* ~ *ziräj*, ammo ~ *ьлло* ~ *illä.*, goh-gohda ~ *йэгэ:дэ* ~ *jägädä* (Andijon), uchrashish ~ *кезъкъш* ~ *kezikiš* (O'sh), darg'azablik ~ *кунър* ~ *kupir* (Toshkent), o'jar ~ *къйык* ~ *qijiq* (Andijon), sopol idish ~ *қоқачэ* ~ *qoqäçä* (Andijon), janjalkash ~ *лоль* ~ *loli* (Farg'ona), so'ta ~ *мэрдэк* ~ *märdäk* (Farg'ona), qo'ldop ~ *мьйэлэк* ~ *mijäläk* (O'sh), holat ~ *элпэз* ~ *älpäz* (Toshkent) va бошқалар.

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: belanchak ~ *элевэндэж* ~ *älvänž*, kekirdak ~ *эрук* ~ *ärük*, bexostan ~ *бәнэхэс* ~ *bänaxäs*, agar ~ *бэллэ* ~ *bälle*, salomlashmoq ~ *вэхордъ* ~ *växordi*, beshik

– *гавърд* ~ *gävärd*, sovg‘a ~ *зәллә* ~ *zällä*, nimcha ~ *ичк* ~ *ičik*, ko‘ru ~ *кәмпәл* ~ *kämpäl*, yenglik ~ *эстинчә* ~ *āstinčä* va boshqalar.

Shimoliy o‘zbek shevalarida quyidagi kabi so‘zlar qo‘llanadi: katta ~ *дәв* ~ *däv*, ko‘rsatkich barmoq ~ *барамалтақ* ~ *baramaltaq*, ora ~ *айтомъ* ~ *ajtoti*, og‘ir xarakterli ~ *арқальк* ~ *arqaliq*, namroq ~ *ьғал* ~ *iyal*, boyagi ~ *йаңағь* ~ *jaŋaγi*, ho‘l ~ *йаш* ~ *jaš*, ochko‘z ~ *йерьк* ~ *jerik*, nuqul ~ *өңкәй* ~ *öŋkäj*, vazmin ~ *салақа* ~ *salaqa*, barmoq ~ *шавшиқ* ~ *šavšaq* va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so‘zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag‘mo, uyg‘ur, qarluq [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Qipchoq lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari

Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi. Qipchoq qabilalari ham uzoq o‘tmishda Oltoy o‘lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo‘lgan. XIII asr o‘rtalarida ular **kimak/imak** (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo‘yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo‘ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O‘rta Osiyo, Volga bo‘yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O‘zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi yetakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysinadi: bor ekan ~ *барақан-барақан*, boribmi ekan ~ *барыппақан* ~ *бариппақан*, ko'p ekan ~ *күвәкән* ~ *küväkän* va boshqalar. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: *γ/у* ~ *ü/u*, *ø/o* ~ *ö/o*, *u/ы* ~ *i:/i:*, *ъ-ь* ~ *i/i*, *ä/a(ә)*-*ä/ä* mavjud.

- palatal singarmonizm to'liq, labial singarmonizm esa esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: *ъe, yo, yo* ~ *'e, 'o, 'ö*;

- so'z boshida *й* ~ *j* undoshi *дж* ~ *ž* undoshiga o'tadi: yo'l ~ *джол* ~ *žol*, yamon – *джаман* ~ *žaman*;

- *г/ғ* ~ *g/γ* undoshlari *й* ~ *jga* o'tadi: yig'in ~ *джыйгын* ~ *žijin*, tegdi ~ *тйидь* ~ *tijdy*, sigir ~ *сыйыр* ~ *sijir*;

- unlilar o'rtasida *п* ~ *p*, *к* ~ *k*, *қ* ~ *q* undoshlari jaranglashadi: gəp ~ *гәбь* ~ *gäbi*, ekin ~ *егын* ~ *egin*, chiqin – *чыгын* ~ *čiyin*;

- *x* undoshi *q* undoshiga o'tadi: xotin ~ *қатын* ~ *qatin*, tuxum ~ *туқум* ~ *tuqum*, xayol ~ *қыйал* ~ *qijal*, xat – *қат* ~ *qat*; aksincha *q* undoshi *x* undoshiga ham o'tadi: vaqt – *вахт* ~ *vaxt*, oq ~ *ох* ~ *ox*.

- so'z oxirida *k*, *q* undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *сарь* ~ *sary*, kichik – *кьчь* ~ *kiči*;

- unli bilan boshlanadigan so'zlar boshida *h* undoshi ortadi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, aqli ~ *хақль* ~ *haqli*;

- so'z o'rtasida va oxirida *ғ* ~ *γ*, *қ* ~ *q*, *к* ~ *k* undoshlari vga o'tadi: og'iz ~ *авуз* ~ *avuz*, bog' ~ *бав* ~ *bav*, tog' ~ *тав* ~ *tav*, bo'yoq ~ *бойав* ~ *bojav*, ellik ~ *елүв* ~ *eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida *n* undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarda *d*, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarda *t* tovushlari bilan almashadi: uying ~ *уйдун* ~ *ujdun*, otning ~ *аттың* ~ *attiñ*, ishni ~ *ишти* ~ *išti*, gulni ~ *гүлдө* ~ *güldi*;

- jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ *армьйа кеткән* ~ *armiyā ketkän*, o'qishga bordi ~ *оқув бордь* ~ *o'quv bordi*;

- kishilik olmoshlari jo'nalish kelishigi shakli *маган* ~ *таган, саган* ~ *туган, уган* ~ *уган* shaklida qo'llanadi;

- so'zga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ *джьгьлләр* ~ *žigillär*, atlar ~ *аллар* ~ *allar*;

- harakat nomi *-в/ув/үв* ~ *v/uv/üv* affiksi bilan ifoda qilinadi: boryv ~ *борув* ~ *baryv*, keluv ~ *келүв* ~ *kelüv*, qolyv ~ *қалув* ~ *qalyv*;

- hozirgi zamon davom fe'li *-джатър* ~ *žatır* affiksi (uning old qator varianti yo'q) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ *барьнджатър* ~ *barıpžatır*, ketyapti ~ *кетънджатър* ~ *ketipžatır*;

- kelasi zamon sifatdoshi *-тъган* ~ *tıyan* affiksi (uning ham old qator varianti yo'q) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ *келәтъган* ~ *kelätıyan*, boradigan ~ *баратъган* ~ *baratıyan*;

- hozirgi-kelasi zamon fe'lining III shaxsida *-дь* ~ *di* affiksi qatnashmaydi: keladi ~ *келә* ~ *kelä*, boradi ~ *бара* ~ *bara*;

- *билан* ko'makchisi *-мән/ман* ~ *män/man* tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ *ишмән* ~ *išimän*, oyog'i bilan ~ *аягъман* ~ *ajayıman*.

Lahja leksikasidan namunalalar: jarchi ~ *айтъмчъ* ~ *ajtimčı*, mayda ~ *ачарва* ~ *ačarva*, xayriyat ~ *бавдъшт* ~ *bavžit*, bosh barmoq ~ *бармалтақ* ~ *barmaltaq*, titroq ~ *вараджа* ~ *varaža*, iliq ~ *джьльм* ~ *žilım*, issiqroq, sovimagan ~ *льмьк* ~ *ilimiq*, farosat ~ *ьндъм* ~ *indim*, moyillik, xohish ~ *ьгдъжъм* ~ *ıyžim*, o'pich ~ *муччь* ~ *muččı*, cho'qqi ~ *сала* ~ *sala*, taxchil ~ *санджан* ~ *sanžar*, janjalkash ~ *тьрдъжък* ~ *tıržiq*, yolg'on ~ *өшәк* ~ *öšäk*, so'qmoq ~ *қасага* ~ *qasaya*, epchil ~ *гадаң* ~ *yadañ*, kuy ~ *эдәвүр* ~ *ädävür*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Qipchoq, kimak / imak (yimak) [Kipchak, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: O'g'uz lahjasi

Reja

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari
4. Lahjaning leksik xususiyatlari

Qadimda o'g'uzlar ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbiga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm viloyatida keng tarqalgan, lekin bu viloyat faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F. Abdullayevning ko'rsatishicha, bu viloyatda qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida *a/a, y/u, y/ñ, u/i:, ʷ/i, ʷ/i:, ʷ/i, o/o, ø/ö, ə/ä, e/e* unilari qo'llanadi;

- o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unililar mavjud;

- qisqa va cho'ziq unililar farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unililar (birlamchi cho'ziq unililar) mavjud: *am ~ at* (hayvon) – *a:d ~ a:d* (ism), *om ~ ot* (o'simlik) – *om ~ o:t* (olov);

- dastlabki bo'g'inda e unlisi *ə/ä* unlisiga o'tadi: kel ~ *гәл ~ gäl*, dedi ~ *дәдә ~ düdi*, berdi ~ *бәрдә ~ bärdi*;

- *дәй ~ düj* qo'shimchasidagi *ə/ä* unlisi *ʷ/i* unlisiga o'tadi: shunday ~ *шундәй ~ šundij*, bunday ~ *бундәй ~ bundij*;

- so'z boshida t undoshi jaranglashadi: til ~ *дәл ~ dil*, tun ~ *дү:n ~ dü:n*, tep ~ *дә:p ~ də:r*, tush ~ *дү:ш ~ dü:š*;

- so'z boshida k tovushi jaranglashadi: ketti ~ *кәттә ~ gәttә*, kel ~ *гәл ~ gäl*, kun ~ *кү:n ~ gü:n*, ko'z ~ *кө:з ~ gö:z*;

- *к/қ* va *ғ/γ* undoshlari *к/к* va *г/г* undoshlariga moyil talaffuz etiladi: qani ~ *қ(к)ань* ~ *q(k)ani*, qanday ~ *қ(к)андай* ~ *q(k)andaj*, G'arib ~ *Г(г)ары:п* ~ *γ(g)ari:p*, tog'lar ~ *да:г(г)ла:* ~ *da:γ(g)la:*;

- "bol" fe'lining boshidagi *б* undoshi tushib, *ол* ~ *ol* tarzida talaffuz etiladi.

- *к/к*, *к/қ* undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shimcha qo'shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi ~ *тылакь* ~ *tilaki*, sochig'i ~ *сачакь* ~ *sachaqi*;

- ayrim shevalarda ko'hna *ε* unlisi talaffuzda bor: kel ~ *гел* ~ *gel*, ber ~ *бер* ~ *ber*, er ~ *ε:р* ~ *e:r*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich kelishigi affiksining *-ъң ьң* ~ *иң/иң* varianti ham qo'llanadi: otning boshi ~ *атың башь* ~ *atiñ baši*, bizning shahrimiz ~ *бъзъң қаламыс* ~ *biziñ qalamis*. Urganch, Xeva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari *-нь/нь* ~ *ni/ni* affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo'nalish kelishigi affiksi *-а/ә* ~ *a/ä* variantida ham qo'llanadi: otinga ~ *атьма* ~ *a:t'ma*, ishga ~ *и:шә* ~ *i:šä*;

- sifatning intensiv shakli *дьм* ~ *dim* ravishi bilan shakllanadi: *дьм йахшы* ~ *dim yaxši*, *дьм и:ссы* ~ *dim i:ssi*, *дьм йатап* ~ *dim jatan*;

- *men, sen, u* olmoshlari yolg'iz holda *мән, сән, у* ~ *män, sän, u* tarzida, jo'nalish kelishigida *маңа, саңа, уңа* ~ *maña, saña, uña* variantlariga ega boladi. III shaxs kishilik olmoshi birligida *у/у* ~ *h'u/u* ko'pligida *улар/улар* ~ *h'ular/ular* tarzida diftonglashadi;

- ko'plik affiksi *-лә/ла* ~ *lä/la* variantida ham qo'llanadi: gullar ~ *гүллә* ~ *güllä* olinglar ~ *алыңла* ~ *aliñla*;

- tartib son *-ндэжь* ~ *nzi* variantida qo'llanadi; birinchi ~ *бъръндэжь* ~ *birinzi*, beshinchi ~ *бешъндэжь* ~ *besinzi*;

- harakat nomi *-мақ/мәк* ~ *maq/mäk* affiksi bilan hosil qilinadi: ko'rmoq ~ *гөрмәк* ~ *görmäk*, ishonmoq ~ *ы:нанмақ* ~ *i:nanmaq*;

- hozirgi zamon davom fe'li *-йатьр* ~ *jatir* affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyahti ~ *гәйатьр* ~ *gäjatyr*, boryapti ~ *барйатьр* ~ *barjatyр*;

- kelasi zamon fe'lining *-джэк/джақ* ~ *đžăk/đžăq* affiksli shakli qo'llanadi: keladigan ~ *гэлджэк* ~ *gälžăk*, boradigan ~ *барджақ* ~ *baržăq*;

- buyruq-istak fe'lining ko'plikdagi I shaxs shakli *-ль/ль* ~ *li/li* affiksli bilan shakllanadi: kelaylik ~ *гэлэлъ* ~ *gälėli*, boraylik ~ *баралъ* ~ *baralı*;

- buyruq-istak fe'lining II shaxs birligida o'g'uz lahjasining o'ziga xos shakli qo'llanadi: bersangchi ~ *бэрсэңэ* ~ *bərsəŋə*, borsangchi ~ *барсаңи* ~ *barsaŋi*;

- kelasi zamon fe'lida *-а/э* ~ *a/ä* affiksli ravishdoshi asosida *-сь/сь* ~ *si/si* affiksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: *аласъм* / *аласьң* / *аласъ* ~ *alasim* / *alasiŋ* / *alasi*; *аласъмьз(с)* / *аласьңьз(с)* / *аласъ* ~ *alasiŋiz(s)* / *alasiŋiz(s)* / *alasi*; *и:чэсьм* / *и:чэсьң* / *и:чэсь* ~ *ičäsım* / *i:čäsini* / *i:čäsi*; *и:чэсьмьз(с)* / *и:чэсьңьз(с)* / *и:чэсь* ~ *ičäsımiz(s)* / *i:čäsiniiz(s)* / *i:čäsi*. Bu so'z *гэлды* ~ *gälđi* so'zi bilan birga qo'llanadi.

Lahja leksikasidan namunalari: go'zal ~ *айпара* ~ *ajpara*, ha ~ *ава* / *хавва* ~ *ava* / *havva*, poraxo'r ~ *а:льмсақ* ~ *a:lımsaq*, kichik sandiq ~ *а:рджэ* ~ *a:ržə*, arava shotisi ~ *а:рши* ~ *a:rš*, katak ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *э:вэрэк* ~ *ə:vərak*, poygak ~ *э:дэн* ~ *ə:dən*, ayb, gunoh ~ *э:ләшмэ* ~ *ə:ləšmə*, yirik, katta ~ *бабаң* ~ *babaŋ*, chorraha ~ *бэндърйэ* ~ *bəndirjə*, maza qilmoq ~ *хэзэтмэк* ~ *həzətmək*, danak ~ *би:дженэ* ~ *bi:žənə*, sabzavot ~ *зылал* ~ *zilal*, chiziq, yol ~ *зы:г* ~ *zi:γ*, shamol ~ *йе:лпс* ~ *je:lpis*, bedarak ~ *күйьн* ~ *qujın*, qishloq ~ *о:ва* ~ *o:va*, o'tin ~ *о:мча* ~ *o:mča*, tutandiriq ~ *пэ:ззэ* ~ *pə:zzə*, taqsi (qaddi-qomati kelishgan) ~ *тақсь* ~ *taqsi*, serjahl ~ *тосалаң* ~ *tosalaŋ*, boshliq ~ *хо:п* ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *джо:дэьк* ~ *žo:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

Маъзу: Areal lingvistika (lingvistik geografiya)

Режа:

1. Areal lingvistika to'g'risida umumiy ma'lumot.

2. Areal lingvistika metodlari.

3. Areal lingvistika manbalari.

1. **Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati.** Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* – maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* – tilshunoslik, ikkinchisi esa *lingvistika* va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Bunda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslaniladi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, *izo* – teng, *glossa* – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq "o:" unlisi izofonema sifatida, -ə/a ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ *салақа* ~ *salaqa*, kasallik ~ *врач* ~ *iraç* kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning

izofon (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal. Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unililar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalargda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi **lingvistik atlas** deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tiining tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari bop. Bular quyidagilar:

Venker G. Shimoliy va markaziy Germanuyaning dualektologik atlas. 1881 (6 karta).

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932 (6 jild).

Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908.

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928 va h.k.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlas boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

2. *Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari.* Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqnlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

O'zbek tili lahjalarining tarqalishi

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси
2. Ўғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til hodisalari tashkil etadi. Shuning uchun *areal lingvistikaning metodlarini* farqlash muhim ahamiyat kasb etadi³.

Ular quyidagilar:

1. Muayyan til(shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish*. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

³Taniqli olim V.M. Jirmunskiy dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda yning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. – Москва: Издательство АН. – С.134.

n) o'rganilayotgan til yoki shevalarining aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi muhifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda shevalari bilan kesishgan. Shevalar kesishgan joyda har ikkala til shevalariga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. Ko'zsis, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida "n" undoshining ortirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *алънда* ~ *alinda*, qolidan ~ *алънән* ~ *alinnän* va b. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar n undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferentsiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferensiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi "й/j"lovchi shevalar "дж/ž"lovchi shevalarga qorishuvi natijasida "й/j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й/j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferentsiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi "o/a" va "a"lashish, "й/j" va "дж/ж" hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida o/ö – o/o, y/ü – y/u, u/i: – u/i: unlilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi va hk.

3. *Innovatsion markazni aniqlash*. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda "й/j/-дж/ž" paralleli bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi turkiy tillarda so'z boshida "дж/ž"ning paydo bo'lishi ikkilamchi hodisadir. O'zbek

shevalarida “дж/ž”lashishning “й/ј”lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахшъ ~ жaxši* o‘rnida *йахшъ ~ jaxši*) varianti paydo bo‘lmoqda hamda u tobora kengroq tarqalmoqda. Ko‘rinadiki, “й/ј”ning innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til bo‘lgan. Hozirgi singarmonizmni yo‘qotgan shevalar ham qadimda singarmonizimli bo‘lgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

4. **Til substratlari ta’sirini aniqlash.** Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari bo‘lib, muayyan hududda hokim til elementlari qolgan bo‘ladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida “Avesto” tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). O‘zbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

O‘zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. O‘zbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Jo‘rayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, Y. Ibrohimov, N. Murodovlarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov O‘zbekistonda birinchi bo‘lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Jo‘rayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy o‘zbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol bo‘yi o‘zbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. O‘zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?
3. O‘zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Areal lingvistika (lingvistik geografiya).

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o‘quv quroli.

Izoglossa [izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya [linguistic geography, dialect geography] – o‘zbek shevalarini o‘rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini muhsus o‘rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Innovatsiya [innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Mavzu: O‘zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta’rifi.
2. Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. Ma’lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo‘lib, u me’yorlashgan yoki me’yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta’rifni berish mumkin:

Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so‘z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir.

O‘zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchga birday xizmat qiladi, biror dialekt ham adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko‘ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san’at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko‘radi. Dialekt esa muayyan hududda qo‘llanadi va shu hududning o‘zidagi aholigagina xizmat qiladi.

2. Adabiy til yozma va og‘zaki shakllarga ega bo‘ladi, dialekt esa faqat og‘zaki ko‘rinishga ega.

3. Adabi til qat'iy amal qilinadigan me'yorlardan iborat bo'ladi. Dialekt ham muayyan hududda o'ziga xos me'yor bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublar to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi (10-rasm).

10-rasm

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo'ladi:

1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig'da *koyne* termini bilan yuritiladigan til to'g'risida ham ma'lumot beriladi, ya'ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo'lgan so'zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og'zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Shuning uchun ham shevalar o'rganilganda, xalq og'zaki ijodidan ko'plab misollar keltiriladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari. O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yorlarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish-o'qitish ishlari, ommaviy

majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi.** Ma'lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili (y/u, o/o, ə/ä, e/e, ɤ/i, ɔ/ā) dialektdir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo'lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining unsurlari ko'p uchrasa-da, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun*, *jo'natmoq*, *jo'ni*, *jo'nalish* so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarida *йун*, *йонат*, *йонъ* (*и:инъыз йонънъ бъл* - Turkiston), *йонэлъш* ~ *jün*, *jönät*, *jöni*, *jönälis̄* variantlari bor. Adabiy tildagi *kelajak*, *bo'lajak*, *o'laroq*, *kelasi* kabi soz shakllari aslida o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dilektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega bo'ladi.

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar (Xorazm), ...*kelinbiyning biror marta noroziligini eshitgan emasman* (Qo'nalg'a). *Toshkentdagi axtiqlarini (nevaralarini) o'zlari Urganchga kelganlaridayam ko'raveramiz* (Qo'nalg'a).

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. *Rozi bo'ldi, palakat* (Qo'nalg'a), *galdi* ("Xorazm"). *Bormasangiz bo'lmidi* ("Qo'nalg'a"). ...*zeykash (zaxkash) tomonga enib...*(Avaz K. "Qo'nalg'a")⁴.

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shatta*(shu yerda, "Qora ko'zlar"). *Dim (juda) gech galdingiz* ("Xorazm"). *Qarindoshim bilan bir maishat qilali* (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: *Shukur, odamga o'xshab so'zlab bilar ekansiz* ("Qo'nalg'a"). *Alni na. o'n marta yuvamilar* ("Qo'nalg'a").

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz "Qo'nalg'a" asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *idunak*

⁴ Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o'girildi – A.S.

yoqovoyi qovun turi) va h.k. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlanadi. Bunga J. Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zni izohsiz ishlatib ketsalar, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal so'z nuallif gapida reallashtiriladi: - *Buvijon, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan* (Farg'ona tong otguncha).

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos va adabiy tildagi variantlarni keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham bo'ladi, manjuza qilsak ham bo'ladi. Lag'monga go'sht kerak* (Farg'ona tong otguncha). - *Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini ko'rmaganmiding? - dedi. - Katta qal'a, hamma yerini go'rib boladimi, - dedi Polvon* (Xorazm).

- shevaga xos so'zlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi ("Oltin vodiyan shabadalar")... barcha xalq bel, kapcha ko'tarib, yop-anhor, daryo bo'yi sohil tomon yo'l oldi* (Xorazm)⁵.

Ayniqsa, dialektal so'zlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan:

Miraziz A'zamga

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

(O'zbek adabiyoti va san'ati, 2015 yil 1-yanvar)

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib

⁵ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning "Dialektizm va kontest" maqolasidan olindi.

ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language] – adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt [basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language] – muomaladan chiqqan til.

Mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. O'zbek shevalarining tasnifi.
3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnodan uning dastlabki tasniflari paydo bo'la bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham bo'lmaydi.

XX asrning bosqlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

- o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlautning mavjudligi;

- tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;

- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;

- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;

- so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

2. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor K. K. Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga – Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda **E. D. Polivanovning** ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e'lon qilingan. E. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalari" (1928) kabi ishlari mavjud.

E. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibrizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibrizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

2. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari.

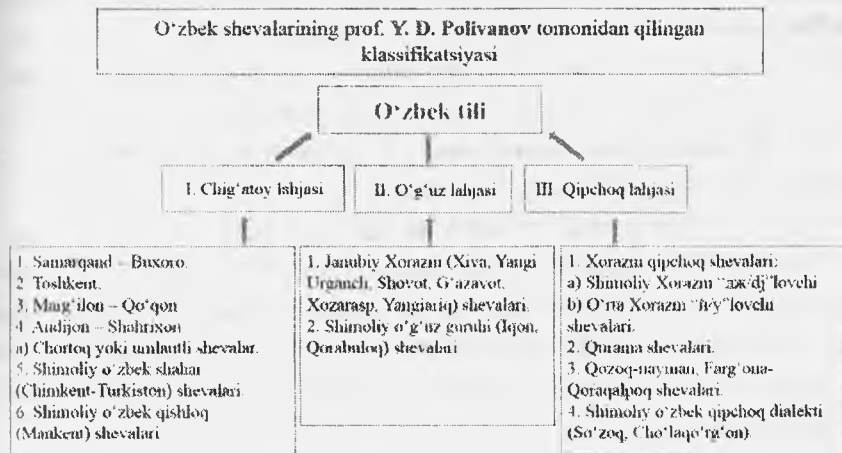
3. Shimoliy o'g'uz guruh (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

4. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("дж"lovchi); b) O'rta Xorazm

("h"lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on).

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi (11-rasm).

11-rasm

G'ozil O'lim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirg, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

A. K. Borovkov tasnifi. A. K. Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a/a"lovchi va "o/a"lovchi shevalarni farqlaydi. a'lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; "a/a"lovchi shevalarni esa, o'z navbatida, "h/j"lovchi va "dх/z"lovchi shevalarga ajratadi. "h/j"lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; "dх/z"lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. **O'рта o'zbek dialekti.** Uni ikki guruhga ajratadi: 1) O'рта O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. **Shayboniy o'zbek yoki "дж(дж)"lovchi dialekti.** Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi "дж(дж)"lovchi shevalarni kiritadi.

3. **Janubiy Xorazm dialekti.** Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. **Alohida guruh shevalariga** 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

V. V. Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmoqda)⁶.

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) **shimoli-garbiy guruh** – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) **janubi-g'arbiy guruh** – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) **janubi-sharqiy guruh** - bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'рта Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

⁶Qarang: Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиети, 1966. -- Б. 3-14.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

II. O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent

shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki, shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til jamoa tarkibida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek, Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliги bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumiy taraqqiyot yo'lidan chetda qoigan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand guruh shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm jarayonini, har jihatdan o'zaro farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir jarayonini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax, Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Bu lahjani tubandagi guruhlarga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. *O'sh-O'zgan dialekti*. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. *Marg'ilon-Qo'qon dialekti*. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent guruhi.

1. *Toshkent dialekti*. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipdagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

2. *Jizzax dialekti*.

III. Qarshi guruhi.

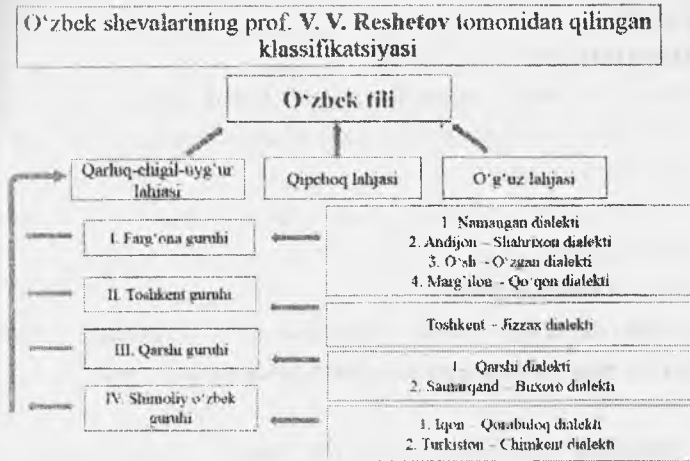
1. *Qarshi dialekti*. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. *Samarqand-Buxoro dialekti*. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

IV. Shimoliy o'zbek guruhi.

1. *Iqon-Qorabuloq dialekti*. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. *Turkiston-Chimkent dialekti*. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (12-rasm).

3. O'zbek dialektologlari. O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G'azi Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh. Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M. Mirzaev, P. Abdullaev, S. Ibrohimov, H. G'ulomov, Y. G'ulomov, A. Aliev, A. Shermatov, A. Jo'raev, O. Madrahimov, T. Yo'ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov, Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, H. Myрoдoвa va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu

kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] – shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya [metisation] – qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya [hubridization] – qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

**Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar
(shevalardan yozib olingan matnlar)**

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бо:вәммән. Ҳэзър онуч сотъх йеръм бо:. Йәрмъ тэк, йәрмъгә мевәльй дәрәхлә еккәммән. элмә-пәлмә, нәк-пәк дьгәндәй – хәммәсь бо:. Әзгьнә сәвзъ-пъйәз, кәртъшкәйәм еккәммән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Қәрпә қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ъдъм. Хэзър тәмәрқәгә еккән нәрсәлә:гә, тәккә қәрәп турәмән. Джъм турьболәдъ дъйьсмъ, ышләп оргәнгән эдәмгә. Йәздә дәлә бәгъдә қәрәвулчълъйәм қъләмән, бәлләгә йәрдәм босън дъп. Ышқъп, қъмьлләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмьлләсән қър әшәсэн дъйьшкән. Келъң, сьзгә бо:дәрчълъйдән гәпърь-берәқәлъй. Бо:нъйәм джә ышь коп боләдъ. Ертә кохләм тәк эчъләдъ, шорәсь осып кетмәстән. Пәйәлә сьңгән, бәгәзлә чушъп кеткәм босә, ышкәм, бәшкәттән ышләнәдъ. Бу шундо: боләдъ: сьңгән пәйәнъ әп тәшәп, оннъгә йеңгъ пәйә қойъләдъ, кегън пәйәлә егъп ышкәм қълънәдъ. Пәйәгә йәмбәшләгъп бәгәз бәйләнәдъ. Бәгәзъ ыстәй мьнәм

бэйлэйвуз. Тэллэ ыңгычкэ нэвдэсьнэ ыстэй дыйвуз. Кегън тэккэ
 ышкэмгэ котэрэвуз. Нэвдэлэрьнэ тэрэп, чыптэмьнэм багэзгэ бэйлэп
 бэйлэвуз. Йэздэ тэк осып, ышкэммэ орэп кеткэндэ хэмтэв (< хэмтэк)
 кэлэвуз. Бомасэ, нэвдэ пышмый кэлэдэ, узьмэм бемэзэ болэдэ.
 Хэмтэв кыгэндэ, кун йэхшь чушэдэ. Нэвдэйэм пышэдэ, узьмэм
 шырэлэ болэдэ. Кун йэхшь чушышьчун бэйлэнэ йулып тэшлэшшь
 хэмтэв дыйвуз. Узьм пышкэндэ, ышкэммэ устыгэ бэггэ оттэсьгэ
 хэвэзэ кылэвуз. Хэвэзэдэ отырып кушышь корыйвуз. Йэздэ тут
 пышыгыдэм бэйлэп кэрэйалэ:, чуғурчу: келэдэ. Корып турмасэн,
 узьммэ шылып кетэдэ. Тэртэрэй чэлсэн кэчэдэ. Энув кэттэ
 йэңцэ:гэйэм коңңыро: кып койэмэн, куш корышкэ. Коңңыро:нэ
 пэкырден кыләмэн. Пэкыры ычыгэ быттэ темыры эсылтырып бэйлэп,
 пэкыры йэңцэ:нэ уччыгэ эсып койэмэн. Ычыдагы темыргэ кэнэп
 бэйлэп хэвэзэгэ тэртып келэмэн. Хэвэзэдэн турып кэнэппэ тэртып
 кэсэм, дэрэн-дурун кып кетэдэ, куш болэсь йолэп корсынчы.
 Хэвэзэдэ йэтэмэн, кушышь эвэзэ кесэ, йэткэн джойымдэ кэнэппэ
 тэртып койэмэн, коңңыро: джэрэнлэп кетэдэ, куш бэккэ йолэмыйды.
 Кечэсьйэм хэвэзэдэ йэтэмэн. Йэззы ысык дым кечэлэрьйэм оттэ (<у
 срда) гыр-гыр шэмэл. Хэвэзэдэ йэтышышьйэм гэштэ бэ: Бу йыл йэздэ
 бэр кельйлэ. Хэвэзэгэ джой кы-бэрамэн, ошэндэ бэлэсьс хэвэзэнэ
 гэштэны. Еттэмэн ыккэ вэш шэкэрэнгуллы (*тож.* шакар ангур) сувгэ
 сеп, муздэй кып берый, кэрсыллэтэп йеп корың, ошэндэ бэлэсьс бэггэ,
 узьммэ хэсьйэтыны. Узьм джэньвэрэм мың бэр дэрткэ дова. Е,
 рэстэнэм бы-нымэ дывотувдым. Хы, бэ:дэрчэлыгэ кесэв (< келсак),
 куздэ узьмлэ узып элыңгэндэн кегън тэккэ комыш керэй. Комышдэн
 элдэн узьммэ зэңгы, нэвдэлэрьнэ ышкэмдэн чушырып хэсьлэсьз
 нэвдэлэ кесып тэшлэнэдэ. Кегън коңдо: кылынадэ. Узьммэ
 нэвдэлэрьнэ йыгып, бэйлэп кыйышышь коңдо: дыйвуз. Коңдо: кыгэндэ,
 узьммэ нэвдэлэрь йэткызылып, узун кып нэвдэмьнэм бэйлэп
 койыладэ. Кегън устыдэн бэрдэ йэпсэйэм болэдэ, турпо: йэпсэйэм
 болэдэ. Мэн бэрдэгэ комэмэн. Энув кэлэвэггы устыдагы тэк аймэкэ.
 Уны комыймэн, оргэнгэн, кыштэйэм турвурэдэ. Энувныйэм аймэкэ
 кымэкчымэн. Джыйденэ устыга чыкэрвэрэмэн. Ошэнэ устыдэ сеп
 йэтворсын, хэвлэгэйэм сэйэ берэдэ. Келгусы йыл мамыб кырмакэнэ

пәрхыш кьмэ: чьмэн, пәрхыш кьп копәйтэрәмэн. Мундәнәм бьттә сорь кьп куйьй, йәхшь турәдыгән узьм, мәғзыьәм кәтгәқорғәннькьдән қәльшмьйдь. Қәләмчәсьдән сьзгәйәм бьттә екьп берьй, бәхәнәмьнәм узьмльй боп қәләсьс, узьмльй ойгә ньмә йессьн, о:льм.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Бьр кун девонәйь Мәшрәп сәхрәгә сәйьл еткәнь чьққәньдь. Сәхрәдә бэрәйәтьп әтрәпгә кәрәсә бьр дейқон кош хәйдәйткәньмьш. Дейқон кош хәйдәрәкән-у, Мәшрәпть йөзгән гәзәлләрьдән бьрньь бузьп куйләйткәнньнь ешьтпть. Дейқон хәйдәлгән шудгәрдь млә бөсьп өткәч, Мәшрәбь девонә млә бөсьлгән йердь әйәк вә қолларьмьнән бузьпть. Бунь коргән дейқон „до:д-пәрийт" қьльп: „Ей девонәйь Мәшрәп, не сәвәптуркьм, мәнь млә бөскән йерьмь бузәсән?" – депть, уңгә джәвобән девонәйь Мәшрәп: “Сәнь млә бөскән йерьйнь шул сәвәптән буздьмкь, мәнь йөзгән гәзәльмь бузьп әйтурсән”, - депть. Дейқон Мәшрәптән узр сорәпть.

Kunlārdān bir kun ilān ārigā šundāj deṭti: dunjādā nimāni eti širin ekānligini sorāp, dunjādāgi bārčā etlārdi tātip kelišti bujuripti. Āri ketipti. U dunjāni ājnālip, butin etlārdi tātip, kečigip qālipti, qāldiryāč unnān xābār āliš ućun jolgā čiqipti. Joldā ārigā duč kelip, unnān sorāpti: „Dunjādā nimāni eti širin ekān”,- dep sorāsā, āri ājtipti: “Dunjādāgi bārčā etlārdān ādam eti širin ekān”,- deṭti. Qāldiryāč ārini: “Tilijni čiqār bir opāj”, - deṭti. Āri tilini čiqārgānākān, tilini čišlāp, uzvālipti.

Āri sāqov hāldā ilāndi āldigā bāripti. Tlān āridān nimāni eti širinligini sorāgānākān, āri yuṇyillāp zāvāp ejtālmāpti. Qāldiryāč ājtipti: “Dunjādāgi bārčā jāxši etlārdān qurbāqāni eti širin ekān, dijāpti”, - deṭti. Šunnān bujān ilāndi jemiši qurbāqā eti bolip qālgānākān.

Борь бьлән тулкь екәләсь джә: қәльн дос большьпть. Уләр бьр кун бьр дәштә кетәйәткәнләрьдә джьдә кәнньләрь әчқәльп, ньмә қьльшьньь бьльшмәстән, у йәк – бу йәқләрйгә кәрәшсәкь, узәқтә бьр бәғ (бәх) корьньпть қорғәндь тьчьдә. Уңгә йәқьн бәрьшьпть, йәқьн бәрьшьп узьм оғьллх қьлмәхчь вольшьпть. Қәрәшсәкь, қорғән

джьдэ бэлэтэкэн. Ньмэ қылышнь бьльшмәстән қәрәшсә, эмьзый тургәнәкән. Шу эмьзыйдән бър бәлэ қылып қьсьлып йәгып отьшыпть екаләсь, шундә тулкь борьгә бър гәп әйтпть: “Узьмләр хоп пышыпть йетьлып, узьмдә шундәй йьйлккь тойьп бунньмьздән чькьп кессьн”, - депть. Рә:сә узьмдә екаләсь йьйдь. Тулкь шундә хьйлә ьшләтпть. Хьйлә ьшләтп, бунньгә бър узьмдә тьквәпть - екалә бунньгә узьмдә тьквәлып, борьгә: “Хәльйәм қәннң тоймәдъмь”, - депть. Борь унң сәрь шәшьлып, қьзкьп йу::рпть узьмдә. Әхьрь, қәннң йәрьлып кетәдгән дәрәджәгә йетп кәпть. Шундә тулкь дувәлдә устьгә ь:рғып чьквәлып, хә:дп „бәғбән әкә оғьрь кеттьйә:”, - деп чәкьро:рпть. Шундә борь ньмә қылышнь бьлмәстән эмьзккә йугьрсә, эмьзккә сьғмәпть. Дувәлгәйәм ьргьйәлмәпть. Шундә бәғбән чькьп қәлып, рә:сә тоҳмағләп урпть. Чәлә ольй қылып тәшләпть. Шундә бәғбән ендь борнь ольп қәлдә деп кетпть әрқәсьгә қәрәп. Шундә келтейдь зәрбьгә борнь йегән узьмләр чькьп кетпть. Тулкь дәрров дувәлдән ьргып чушыпть хәл-әхвәл сорәгән. Тулкь әлднң әльп, борьгә әйтпть-дә: “Мәнйәм әнйердә рә:сә кәлтейләштә. Екалә бькьнъмь әләлмәй қәлдъм. Тур ендь кетәмьз”, - депть борьгә. Борьйәм “мәйль бо:мәсә” деп эмьзыйдән әлдн отьпть. Әрқәсьдән тулкьвәй отьпть. Қәрәсә борь джә: хәлләсләп кетәйәткәнъмьш. Тулкь ойләп қорьп қәрәсә, борь әлдн кетйәпть. Кейн тулкь “вәй әйәғьм!” - деп әхсәғләнп йурйәпть. Уңгә борнь рәхмь кәлып: “Кә, әрқәмгә мьнвәл, бо:мәсәм”, - депть. Шундә тулкь мьнвәлып: “Хьх ешәғьм, сәнә әлдәмәсәм кьмь әлдәймән”, - деп борнь мьнп тәккә қәрәп чькьп кетпть. Шу мьнән борьмьнән тулкь муродь мәхсәтьгә йетпть.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бър кун оттәғьммьнәм тәғәммькьгә кьрүдүг, бьззә йәңгәчәм қәшшә (қарши)әддә, шьйпәңгә откуздә. Ендь әлдъмьзгә у-бу қойп түрүддә, шу вәхттә қошнсь кетьккә чькьп қәлдә.

- Қошнә, кетьғнғьздән босә бър кәсә берьң.

- Бър хурмәчә қәлудь, ьндыгьнә гүзәргә сәткәнә әпчьп кеттьйә.

- Есьзгънэ, зэддэв-мэддэвйэм йо:мь, бэшгъммь тэтэлэвэлэи дудум.

-Зэддэвь йоғ-у, өзъмьзгэ эп койгэндъм, өшэндэн берэкэлэй, бэшъңзгэ восэ.

-Худойэ, мэльңыз гэмүш восун, йолъмьмь йэкън || йекън кълдъз. Вэй кошнъ, шэшългәнъмнэн хэл сорэшэм есьмнэн чьп кэптъ, енди сорэшэйнүк: түзүмьсьз. Түнүкүн тэвъңыз йоғ деп ышьтып хьлэ йърэгъм эчъшмэсэ.

-Хэ, ендъ түзүмэн. Духтур кельп кэрэп, дэръ-мэръ йззып берудъ чьп энчэ өзүмгэ кеп кэддъм.

-Ылэйэ айъллэръңызъ бэхтыгэ түзү волуң. Еткэндэй, оғлъздэн хэт келүттъмь? Тънчэкэмь?

-Хэ, келүттъ, тынчъмуш, ойнап-күлүп йургәнъмуш. Ыкучкун боддъ рэсьм йүвэръптъ, гэлэтъ эркэсьдэ попугъ вэр шәпкәләдән кыйвәптъ.

-Хэ тузу:, тынч восэ боптъ. Оғлъз бомасэ морйэгәкәндә попугу шәпкә кыйгән босә.

-Хэ, шунәкәймуш.

-Вэй өлмәсәм, эшшъ къп, дәмләп чькү:ддъм, ендъ ләнджәм боп кэддъ. Өткән сә::р шунәкә тәклъг эш кълу:ддъм тә:гъ эп, кърмәч боп кэптъ. Хоп көршгүнчә хэй, йоқасә.

-Хэй.

Уннән кын йәңәчәмьз бьззы элдъмьзгә кеп: “Съләнъйәм зерьктъръвөддумь... хотунләгә гәб босә. Шунъчун әйтъшәдъдә: еләккә чьккән хотуннъ еллыг эғуз гәпъвэр деп. Ыктәмьз бървоп кәлду:мь, болдъ гәппъ быйтәверәмьз. Хэй, әбәң түзү:мь, әчәңләйәм йүрптыләмь, үкәләрн”.

- Хэ, хәммәләрй йәхшъ, кърсәң сорәп қой дейъшудъ.

- Сәломәт болуссун, хъч келәйәм демейсьлә.

- Көрмейсьмь, ышлә джудә коп, ендъ муннән бәкә кеп турәмьз. Хэй. ендъ бьз турәйлук, бър ышмънәм бьджджәйгә кетуткәндүг бейгә кървөтәйлүг деп кәлдъм, Мәну: эшнәмьйәм бәшләп кърәведдъм.

- Жудә йәхшъ къпсьләдә. Джә тез қәйтуссьләйә, эқәт-пәқәт қьсә: бәләддъ, әхър.

Үшүмүз зорурғ, бәшкә күнү келәрмүз,
Ҳай... дәрәп кетуссәләйә, тәбә, бәшкә келҗинә, бомәсә.

Kitob tumani Ayronchi qishlog' i shevasi

Бъзәддъ қышлөх халқ қйәнә, бәлғалы, хожә уруғләрдән. Бъзә шү уруғләдән ургып қогән-дә. Қадъм әкәль-укәль мөлдәр қышләр богән дҗйдъләр, улә түйә сәвгән, қой сәвгән, әйрән қыған.

Бъз әктәб боп келлҗк, ығрмә сәккызынчы йәл йер токәгыш боллҗ, ығрмә тоқкызынчы йәлгә келлҗ кәлхәзләштҗк. Бър селсәвәт бойчә мен кәлхәз рәйсь боллҗм. Бър әйдәң кейн сәғум бьздъ селсәвәгтҗ рәйсьқып қойдәлә, йеккы йәл ышләдҗм. Қышлөк-қышлөкқә кәлхәс түзүллҗ. Отгыз йеккынчы йәл ғалаба кәлхәзә боллҗ, йекки йәллән кейн уштә қышлөх - Әчәмәйлҗ, Қайчылҗ, Әйрәнчы бър кәлхәз боллҗ. Кейн йәнә кәлхәзлә бьлләштҗ. Қыр бърнчы йәл йәнә бьздъ рәйсь қылып сәйләдәлә. Ошә йәл хәсәл йәхшы бомәдҗ. Рә:бәр өзи буйрук қып, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қыр бърнчы йәл уруш боп қәллҗ, ығләддә урушкә йуварәйәппыз. Шүйтып қыр йеккынчы йәлләгә бәрп кәлхәзмүзгә куч кәм қәллҗ. Ә:рәнум мәнән өзәмьс сув суғәргәммүз, сьзгә, бу қышыгә охшәгән ығләр кейгә, бьзгә уштә тьрә:тьр бәрды, ышловчәлә ғьжылләгән хәммәгнәсә әйәл. Ошә вәхлә хәм шәл әкәйдк хәм пәхтә. Онәккынчы мәттән ләйшәңңә чүшәйдк, әпрәл әйгә дәвур шәлнә екыб боләйдк. Сәғун пәхтәнә егәйдк. Тьрә:тылләрмүз гә: йурәдҗ, гә: йстәдҗ, жәнвәр ков ексә, беш-әлтҗ гектәр егәйдҗ, ығрмәтә-отгыстә әт селкә мәнән чыгытты егыб боләйдк. Хәммә нессә пәхтәгә қарәгыләйдҗ. Медьмьс қып сәвун, чәй, шәкәр, чыт тәхсәмләйдк. Чытты қараснә әләсьзмь, сурпнә әләсьзмь. Қайсь керә: босә әләйдсь, ғаллайәм шуннәғ. Кәлхуччәләйәм йәхшы ышләйдҗ, хәммә тәң әзәннән ышкә чығадҗ, хәддә йәғдыкы бьрәнтә чығмәй қосә. Шүйтып хәр йәл дәвләткә пәхтәнә пьләнәдән әшрьп тәпшырьп турдык-тә. Бър хәл қышлә әрдн әллҗ, уотгуз беш- уотгуз әлт әрәвә пәхтәнә өзә кәшыккә сәлп, бър қышы тәрәзйә тәртып бәрп келәйдҗ, поләшолә дегән гәб бомәйдҗ.

Шәкәр ләвләвнһәйм көв егдък. Бър куң кәлхуччәләди хәммәсәнһь бър от бәскән әңдәр борьдъ, ләвләвь егылгән, шуңда әң чьхтъм, ьдәрәгәйәм хъч към қомәдъ, хәммә бәлә-чәқаләрһь мәнән чьгдъ. Бьтгә ьнвьрсәльмьз бә. Бър вәштән чүштъм-дә хәммәгә сәнәв беддъм, бър хәттән тьйдъ, озьмәм әллъм. Йәгәнәдән чьққанһьп әң кетһйлә дедъм, чүччъ шәкәр ләвләвь-дә, хәммә терьп-терьп әң кетһйәптъ. Карәсәм, рәйәнһь вәкълләрһйәм бә:ръ келәйәптъ-дә. Бър упәлнәмәчъ борьдъ бър вәх ләп ьтп әллъмьзгә кеп қолль. Шу турушкә, хәшәр қыпсән-дә, дедъ. Кейһьн рәйкум бәвә кеп қолль, кечкурун, бойрәгә чәкьддъ.

Кечкәчә хәммәсәнһь чөвьп тәйләдък, қомә:дъ енһь. Рәйкумбәвә ләвләвнһь пәйдәсъ кәтгә деп гәпърп-гәпърп кеп, кейһьн бьзәддъ. мәхтәб бәщкә рәйһьсләрдъ қьзәртърдъ. Енһь бьзә әпннһьккә отһьп қолльк. Бър сувәрп, сувәргәннәң кейһьн тәйһь бошәйдъ, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдък, шүйтп хәммә джәйдъ ләвләвь бәсәп кеттъ, хәсәллъ. тәхсәмләйдък, чът кәсә кәлхәзгә дәррәв хәсәвләп чьғамьз, қанъ неччъ метьддән тьйә:дъ, сәғун хәвәр қьләмьз, Ғалләһь қол мәнән орьп, хом мәнән йәнчәйдък, ьнтъзәм шуннәй қаттъ едъкъ, йәнчъң, сәв(у)рһьң, тәйәлләң, неһьн хйәнәт қьмәң, дьйдъм.

Ошә вәғләр кәлхуччәләрдә мәләм кувьдъ, шунчә мәл кәлхәздъ йерһьн бәсмәгчъйдъ. Кәлхәздъ нәһьнһь йәсәң, хәләлләв йә, дейдъг-дә, әдәмләгә, сьз пьрәнтъ әрқәсәнһь мә:кәмләсә:һьз, пьрәнткә йәддәм бергәәнһьңьз шу болә:дъ, дьйдък.

Бър джәйгә шәль әкувдък, әдәмһьн кәмлъгьдән, когәрп чьгьп, кейһьн от бәсәп кеттъ, шундәй бәсәйәм, бър розғәртә бър туннәчә шәль тьйдъ.

Бър кун рәйкумбәвә чәкьрп: “Сәңнә әт-хәкьз йәтһьшмәйдмә?”- деп сәрәдъ.

Бър кун ьстмә зорәләйвьддъ, бәдәнһьнә вәрәжә кьрвьддъ, хьппә дәвушһьм пьттъ, йәнтькьп-йәнтькьп нәпәс әләмән, әйәльм бър мәмә чәкьргәнәкән, у қолһьн шүтп тәмәгьмңә әп кельвьддъ:”Е, қой, кой”,- дедъм. Сув ьччәм әтмәйдъ. Соғун карәсәм, бәдърләп уч кьшь оқьйвьддъ, әйәльмһьн чәкьрвь әйттъм: “Бър кьшьгә буйур, шә:рдән тәвә:мә, Ғузәддән тәвә:мә бър вьрәч тәпсә-дә. Йуварсә”, - дедъм.

Барасом, эвхэл шо. Соғун ша:рдэн вьрэч кев эн кеттэ мень, эндэ
воттшэн, бэ:рьсь өзьчэ гәпләшәйәптэ, кулөгъмчә кьрәдэ,
дүшмәймән уләддэ гөвьгә, хьштәмәнть бьлмәймән, некьн нәпәс
сәттаккьнә рәшәм боллэ бөргәннәң кейн. Шүтип, әпәрәстә кып
түтәшпн кеттэм. Еннэ эдәмләгә белбувардән йугорьдән йәрә чьхсә,
мәңә йувәрсьн, дедьм. Бьр кьшьнэ сәньдән бьр сом дегән йомән йәрә
чәлпәтэ, бәхшьңңә, пәлчьңңә йугурәвьрәсәммә, бэр чолөг вьрәчкә,
дәң қәгәз йөзьб бердьм. Тағь бьттәсьнэ қарәсәм уштәсь окув йә:птэ,
тәмәхтэ бьр тәмәннэнь қьсьв эгән, хьллә нәпәс эләдэ. хәзьр вьрәчкә
бэр, деп жөнәтэв йувәрдьм.

Кәлхәзгә йеттэ йуз гектәр эвә йер бэр ьдэ, сув йетьшмәйдэ, кум
бәтш пәйтэ ту:рә элльгә бәддьм. Вәтхузгә ьшлөгән устә кьшь бош
кетә:мә, меңә сув берәсәммә, йохмә?- дедьм. Сув учун уруш-соғшәм
бош турәт(ь)тә, еннэ. Бу гөвьңңә кой, улум, дедь.

Нькә тойдә әрзә-хәвәсь бэр-ку:, нә кьшьләр тоққьс тәвәк
кьләдьләр, йьгьт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қьләдэ: әнәр,
қәлвә, нән, шәшльк..., хәммә қәссьгә сәлвәләдэ. Той кунь бьр қәс
йөзьп қойәллә, шу қәскә кьм қәңчә тәйләсә тәйләйдэ, пуллэ кьйөв
тәмәнңә тәпшрәллә. Шу кунь хәмсәйә хәвләгә қьз дугәнәләр ьмәнән
отгьрәдэ, қьздэ вәкьләнэ сорәб бэрәллә(р). Кәмпьрләр ләләләддэ
гүп-гүп урьп, тезро: гәпьр дөб мәжмур қьгәннәй қьләллә. Шунь учун
вәкьл сорәп кегәллә кәмпьлләгә пул берәдэ. Еннэ қьс кьмңә
вәкьләнэ бергәм босә, шунь гөвь гәп, кәрәтәйәм боләдэ. Ыгьт тәмән
әйәлләр ьгьттэ кьптьдән, тоньдән ь:нә откәрьп турәдэ, кейн ьгьт
ектә жорәсь ьмәнән чьмьлльққә кьрьп учөвьйәм сәлөм сәләдэ.
Кәмпьллә: "... ков йәшәсьн! Мьңә йәшәсьн!"- қьп қәләллә(р). Еккь
жорәнэ кьйөвбөшләтәр дейдьлә. Уләгә әтәп қәлпәк, қәс, тәвәм тәттьп
әлльгә қойәллә, бөркәшгә пул тәйләп, улә әлп кетәллә. Пуллэ қьздэ
енәсьгә берәллә(р). Кельннйәм кьйөвдэ әлльгә кьйьрп қойәллә(р),
ойгә эдәм толә боләдэ. Кейн кельң-кьйөвдэ хешләр чьмьлльққә
қарәп сәчәлә сәчәдэ.

Еттәмьнәң қайннәсь кьйөвдэ қәшгә чьнтәвөх, чөйнй-пйәлә,
бөркәш кетьрп қойәдэ. Кьйөв унэ әлп кетәдэ. Нәмәзь әсьргә бәрьп
қьз әткә ьмьнп кьйөвдькьйә жөнәйдэ. Йолләгә бәқәм тутәллә эдәмлә,

къздъ мьндъръб боргъч йә әкәсь, йә укәсь уләгә пул берәдъ. Қыз әи мьнән әлөвдъ гъддъдән әйнәләдъ, къздъ ыгът котәръв әләдъ. Кейин бетәчәръ, джоййыгаръ къс коддъсь боләдъ. Қъс коддъгә къздъ әтә-әнәсь коргәнъ келъп, хәпәвән, әттуйәқ әп кебберәдъ.

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qālipti, kattā oylini čāqirip šunnāj depti: oylim, meni jāšāšdān korā olimim jāqin qālli. āgār mān olsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?- depti. Oyli joq pājlemājman depti. šunnāj kejin u ortānči oylini čāqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini učh kun pājlaškā rāzi bomāpti. U kiši qāttiq xāpā bopti vā kenžā oylini čāqiripti. Oylim, mābādā mān olip qālsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi? - depti. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām pājlaškā tājjarligini ājtipti. ārādān bir nečči kun otkānnān kejin u kiši olъртъ. Ātāsīdān qālgān merāsni uč oyil bolip āptilā. Lekin ektā kattā oyil māišāt, ojin—kulgigā berilip ketipti. Tez kundā ulā ozlārigā qārāšli bogān merāsni ičib tāmām qiptilā. Ulādā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kuni birgā māišāt qilājkān doslārijām tājlap ketipti. Šunnān kejin ulā ukālāriini āldijā kelip pul sorāntilā. Kenžā oyil ākālāriini gāpini qājtarālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulā tez kundā bu puldijām ičip tāmām qipti vā jānā ukālāriini āldijā keptilā.

Kenžā oyil ātāsi olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni pājlap bāšlāpti. Bir pājт āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā ejnālip ketājkāndā kendjā oyil ātti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāj depti: Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zijārāt qilišgā čušgānidim. Āgār kerāj bop qāsām, mānā bir jālni tutātāsān, dip jālidān julip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip, gordi uč mātā ejnālip ketejkāndā oyil unijām ušlāvāpti. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip bopti. Učinči kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mātā ejnālip endi ketejkāndā oyil ušlāvāpti. U ātām jālidān uč tālā julip berip, kozdān joqālipti. Kenžā oyul ujjā kelip bu sirdi ākālārigā ājtmāpti. Ākālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilā. Šunnān kejin ulā bošqā jurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kišigā čopānlikkā išgā kiriptilā.

Kunladän bir kun äkaläri kenža oyilni qojläni äldigä qäldirip, ozläri ša:ärgä čušip ketiptilä. Ulä ša:ärgä bärip šunnäj xäbärdi ešiptilä: ägär kimdakim ä minän qirq zinälik närvännän čiqip päššäni qizini qälidän suv ičip, uzugini älip čušsä, päššä qizini ošängä berädi. Ulä ujjä kelip, bu xäbärdi kenža oyilgä äjtipti. Kenža oyil mänijäm äbärijlä, dip jelinsäjäm äkaläri uni äbärmäptilä. Šundä kenža oyil qärä ätti jälini tutätipti, ustigä kijimläri minän ät päjdä bopti. U kijimläni kijip, päššä sārājigä jol äpti, zinäni äldijä bärip, ätgä bir qämči uripti, ät 38 zinägä čiqipti. Kenža oyil ätini bäšini qäjjirip čušip ketipti vä heč nersä kormägändäj pädagä qäräp juripti, äkaläri kelip, bugungi bogän väqijäni gäpiripti. Ikkinči kuni kenža oyil zängär ät minän bäripti, 39 zinägä čiqip, qäjtijä ketipti. Üčinci kuni cämän ät minän bärip 40 zinägä čiqipti. Päššäni qizidän suv älip ičipti, qälidän uzugini älip čušip ketipti vä pädasini bäqip jurijvuripti. Päššä šunnäj bujruq čiqäripti. Hämmäni qolini juvdirip čiqijlä, dip. Lekin 40 zinägä čiqqän äzämätti täpämmäptilä. Päššä kim qälli, jänä, qolini juvmägän, dipti. Hizmätkärlä bir pädäci qälgänini ejtiptilä. Pädäcinijäm čäqirip, qolini juvdiriptilä vä uni qoligä uzukti koriptilä. Šunnäj kejin päššä 40 kečäj-u, 40 kunduz toy qilip, qizini kenža oyilgä beripti vä päššäliyidijäm täpširipti. Kenža oyil ektä äkäsini väzir qilip äpti vä mälikä minän birgä murät mäxsätigä jetipti.

Kitob tumani Chechak shevasi

Бър йъль, йъгълльг вэхтьмга басмачьлардъ қольгә чүшкәммән. Ғалла алыш учън Пәйшәммәнъ бәзәрғә үч кьшь боп бәрдык Ек(кь)кьшь бьргә қышләгдән бәрдык-тә, бьттәмьз бәзәрдән кошълльк, уштә боп ғалла эләмьс деб бәрувдык, бьр қышлөкқә бәрп йөтгьк//джатгьк. Бьздь бьр эшнәмьс бәрды, шу тьәртьп бәрды-дә, кьйьн шу қышлөкқә йөтгьк//джатгьк. Шоордән, ендь хәзьргь хьсәпкә бьр йүзү он келә буғдай элльм, бьр хәмрәйьм йетмьш келә элль, бьр хәмрәйьмьс қыр келә элль, хәммәс боп еккь йүзү йегьрмә келә ғалла элльк-тә. У вэхть ғалла мьнән куннузгә йуруш қыйьн. Кечәс хәйдәймьс деп ошергә йөтгьк//джатгьк. Шу йөткән эхшам(мь)мьс хава булут боп қараңльг болль, пьчь хава йьгдь, йурәлмәдык-тә йөтп қәллк Куннузгәйәм жонәлмәдык, бу эхшәмь йонәдык, эй эйдьн болль, хава ғувәр-пувәр бомәды, джә бьр қьрәв чүшүп, эйдьн

боп, эльстагъ йоллэр корунъи, шүтп, учэв(ъ)мъс келэйэтувдук-ко,... хей, берйэгдэн, эллъмьздэн, шо қышлэгдан чыгп бър йетгъ-сэккэс келаметърлэр йурувдык, эллъмьздэн уч эллъ(к), шо эльстэн бьлдърэн бьзэ(р)гэ қарэп кельвърды. Бьзэ бьйак(қ)а қарап кетъвердык, ула бьзэ(р)гэ қарэп кельвърды, шо, бър-бъръмьзгэ қаршъ кельвърдык-тэ. Бьзэдэн отгъ-йу қайтп бьйақа отгъ-дэ „тохтаңар" дьды. Хоп тохтадык.

-Қайердэн чыхтъйнэр? - деп сорэ:ды.

-Хэ, мэнэ шу қышлэктэн.

-Хоп, кеддэн сълэрдькь?

-Бьзэрдькь Кьтэптэн.

-Нъмэ бу эрткэллэрң?

-Буғды...

-Хоп, қйтэр бергэ - дедь-дэ, ш:ннэң кейн бьзэрдь қйтэрдь, учэвнъйэм кьйъмь түзүй. Хэмрэйъмьзды экэвдэн ғаллань элды-дэ, меңэ ьндэмэй турды. Соғун меңэ келль-дэ, сен кьм, дедь. Лекьн хэмрэйлэръм шун(д)эйчъ йүргэн кьшъйды, меңэ пьрестэйгънэ хэмрэйды.

Бьйэхтэн кегэн хэмрэйъ айтты, мунь менэн айтъшьв отъресэмьмь, мунь мэргъ бьттэ пэчэх-тэ, бьттэ пэчэгды бер, энэ джақ(қ)а йумэлэгтп тэйлэ - кой-дэ, дьды. Шун(д)эй дегәннэң ке:н қохтум. Мен айттым, хэ, бу бэсмэчъйэкэн, еннь бьллъм, нэвэдэ этп тэйлэмэсьн, деп йэңэгъйэ, сорамагды айбъ джох сьзлэр кьм болэсьслэр, дедьм.

- Е, мень ертэ Чьрэхчъ бэрсэң, бьлэсэн, мень кьмльгьмнь, дедь.

Ъчъмңэ Чьрэхчъ бэрмэстэн шейгэ бър ьш қып қоймэсэ, деп қорқайэппэн. Кейн бър вахтъ бьттэсь келль-дэ, шу мьнэн ком майдэ-чүйдэ қьв отьрмэ, дедь, эттэн чүштүм-у, эттэ устьгэ буғды эртълғань:йды, шу эртълғань мьнэн эттэ йьлэвдэн оллъ-дэ, эттэ бьйак(қ)а бер, дьды. Бу менькь йемэс, мень некьн бьрэвдэн қа(р)здэр қьласьлэр, меннэн ундурув элэт(ъ)тэ дьдым. Еннь майдэ-чүйдэ десэм, бьннъмэ элэллэнтърьп, этп-пэгп тэйлэмэсьн дьймэн, кечэсь бър эвлэх чолгэ. Ек(кь) хэмрэйъм чө:т ьннэмэй турьпты. Гэпурувурувдым, бу мэ:мэдэнэ мэнэн айтъшьв отьрмэ, айтъшшэң ертэмәнчэ дэвур сенъ эйлэнтърэды, гэп тэвуб берэйкэн. Мунь,

айтым-ко сеңә, айтышыв отьргунчә бър пәчәгдъ бер, шунъ мьнән чукурға эвдарьп тәйлә, қолувурәт(ь)-тә, дьдъ. Сәгун әтгә йүлөвньн беддъм, мә!- дьдъм. әтгә йүлөвньн шуннәй әлл-дә, хәй нәрәләкка бър беш мьтър-әлтг мьтър джәй-гә быттәсьгә еттәб бердъ. Бунъсь менә, әлләмнә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәппә қарап турупть. әтгә һетәләб бәрдъ-дә, йүлөвньн уңә беддъ-дә, согун - қанъ еннъ, болъйнәр, сьлардъ мәнә шу йол топпәторь Чьрәхчьгә эбрәдъ, дьдъ. Кәттә йол өзъ некън. Шу Джәмнәң келәйткән кәттә йол озъ, шу йолгә тушърдъ-йу, топпә-тоғрь кетәвурәсьлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәңәм әгьләсән, бу тәмәңнә чьхсәңәм әгьләсән дедъ-тә, хәйдәдъ, быттәсь бир омбър мьтър әллън, быттәсь бър омбър мьтър кейън, әлләдәгънъ қолъгә ләгәнъ бәр, кьйндәгънъ қолъгә мьлтгъ. Мьлтгъ, шу, пәнштьрәгә охшәгән мьлтгъ-у, пәнштьрәльгънъйәм әнъгънъ бьлмәймән, башқалыгънъйәм некън. Кечәсь бәтәр мен өзъмәм, бәйнә:, „әгьп тәйлә" дейәнъгә қохтым-дә. Согун йолгә сәп қойдъ бьзәрдъ, хьч ьннәмәй йурәсьлә, дьдъ, ьннәмәй кетъвурдък учәвъмьз, бәрә-бәрә мен йәнә сорәдъм, сьлар өзъ кьм беләсьлар, буйтьп ньмә қьль(в) йурьпсьлар, дьдъм. Хә. у-бу деп, быттәсь-быттәсьгә әйтгъ-ко, бьзәр чәйхәнәгә турәмьз, әтлә(р) мьнән бугдәйдъ қойъп, ше:гә келәсән, дьдъ-дә, у қәллъ, бьзәр кельвурдък Ендъ өзъм бьлп қойдъм уләрдъ бәсмәчльгънъ. Екәвньн ортәсьгә бьзәр учәв(ь)мьс келәйәппьз, быттәсь ләгәннъ, быттәсь мьлтгәдъ қолъгә ушләгән, шуйтьп келәйәптъ. Кьйън бәрә-бәрә әлдьндәгъ, шу ләгәннъ, ек(к)ь-уч қарашьп әллън-әллън хәйдәп, кьйън қаттық қьчәв хәйдәп кеттъ. У корьммәй, йох воп кеткәннәйкън согун мен, у қайа кеттъ, дьдъм. Қой, йурәвур, ьшгъ бомәсьн, дьдъ. Шу бър джәйгә келувдък, бър йәнәгә, шун(д)әй тәрмәшп йәнәгә чьгайт(ь)кән джәйгә, шу, әгънъ охшәгьп бър қәмчъ урдъ-дә, шун(д)әй кьйъңә қарасәм, шу, ьзгә бурдъ-йу, бьзә(р)дъ тәйләп өзъйәм сә:ллъ-кеттъ-дә, қәчп кеттъ. Бьзәр ше:гә әрә чолгә қәллъқ Бър сәккьс қьләмьтърләр йол йурувдък, хәмрәйләръм, ен(нь) ньмә қьләмьз, бун(д)әй боллъ, у-бу девдъ, хәй, еннъ қәйтәйк, шу бьзәрдъ бугдәйдъ әгән джәйгә дәвур бәрәйк қанъ, қанъ ньмә гәб бәр, дьдъм, Әстә-әстә йәнәгъ джәйгә дәвур еннъ пьйәдә бәрдък, бәрсәк бәйнәгъ, йолдән, бьзәрдәң қошългән хәмрәймьздъ ешәгъ

О‘g‘uz lahjasi
Urganch shevasi
Гўррҗ

Мән он сәккыз йа:шымда қой бақарәдъм. Атам қассапчылық әтәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән °он-°ом беш гүндә бър гәләрәдъм. Бър гүн гәсәм, бъләнъ еләтнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ °оғьллаптыла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчылық(тўкувчилик) әтәрәдъ. Бу °оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнма ташадьла. Қой бақыштан гәлийәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн °оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлъкә гәлып, °оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам °ула вълән урышть, болмадь. Сон йанкъ ақсаққал йаньна бър тода байланъ альп, хана арз әтмәкә барьптыла. Хан мәнъ чақьртърдь. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гьтть. Мәннән: “Йьпәкнъ қачан алдъң, нешәтьп алдъң”,- дәп сорадьла. мән хәммә вақьйанъ сөлләп пәрдьм. Қачан қой бақыштан гәлийәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоқлыкьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урышнъ буйьрдь. Мәнъ урып зьндана ташадьла. үч гүннән соң мәнъ қа:зьға қоштыла. Қа:зьға Мәтмьрат ақсаққалам бардь. қа:зь бъләдән вақьйанъ сорадь. мән хәммәсьнъ айтьп болғаннан соң: “Шу айтқалларьң рас воса, ант иш”, - дәдъ. Мән ант иштъм. ақсаққалам хәммә гәпләнъ сөлләп: “Шу бала йьпәкнъ °оғьлладь”, - дәдъ. Қа:зь °унъ сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап қа:зь: “Йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бърәв ба:мәдъ?” - дәп сорадь. Мән айттьм: “Иби, - дәдъм, - мән йьпәкнъ °оғьлламадьм, - дәдъм, - мәнъ °өзъм ә:р вақьттан °өй йа:на бър гәлып гитәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ °оғьллаңнаньна үч гүн боған әкән, йәнә мән °унъ кьм бълән °оғьлльйман?”- дәдъм. Қа:зь мәнъ гәпъмә кулақ салмада:м, маңа: “Қьрк тьлла төлгьйсән”, - дәп хөкүм чьқардь. Шүндәтьп, атам бар дунйасьнъ сатьп, зо:рдан кьрк тьлла төләп, мәнъ қутқарьп алвәдъ (Хива шаҳари).

Әртәк

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър пашшанъ Айзада дьйән қы:зь варәкән. бър гүнъ Айзада атась вълән шәтрәнч °ойнъйдъ, атасьнъ утадь. атасьна иззә вәрьп: “°өйнъ °өй етәдағанам хатьн, °өйнъ йок.

этәдағанам хатын”, - дыйдь. вуннан соң, атась: “Йенә ʋойныймз”, - дыйдь. Йенә:м ʋойныйдыла. Айзада йенә ʋойнап, атасынь утадь, үчынжь мәртә ʋойнағандам шунныйн болады. Айзада йенә атасына иззә вәрәп: “ʋойнъ ʋөй этәдағанам хатын, ʋөйнъ йоқ этәдағанам хатын”, - дыйдь. Аниданъ атась уйалып чыкып гетәдь. Пашша кызынь сөзынә дым ка:рь сәләдьдағын, сарайына варып: “Жалладла, барың, кызымнь ʋөлдърьң”, - дыйдь. Пашшанъ бър да:на вези:рь варәкән, шу вези:рь: “Пашшайым, бөлийән бөлып сөллөйдь, бөймәйән гүльп сөллөйдь, навчун ʋөлдърәмьс, сәвәпънъ айтың!” - дыйдь. Пашша боған гәпнъ айтадь. Да:на вези:рь: “вунныйм болса, ʋөз кызыңзынь ʋөлдърәп нәтәсыз, ʋөлдөрмөйин бър да:ва:наға бәрәмьс, жазасынь тартып йүрөйвәрсын”, - дыйдь.

Шуннан соң кызынь чөллөкә чықарадыла. чөлдә Мәткәрәм дейән бър кәммә:л йандақ чапып йүрөйәнәкән. Вези:р Мәткәрәмнъ кычырадь, Мәткәрәм вези:рнъ йа:нына гәләдь. Соң: “Саңа иншу кызынь бәрәмән, аласаммы?” - дыйдь. Мәткәрәм: “Йо:қ, маңа хатын гәрәкмөйдь!” - дөп қалтырьйдь. Вези:р: “Алмасаң, сәнъ ʋөлдөрәмән!” - дыйдь. Шуннан соң Мәткәрәм: “Йахшы, аламан”, - дыйдь. Везир кызынь Мәткәрәмнъ ʋөйәнә ташап, соң қайтып гытәдылә.

Айзада тайха тькындә дүния:да бьрынжъ әкән. Айзада тайха тькәдь, Мәткәрәм базара аппарып сатып геләдь. Шунныйн әтып, иккьсь ге:джән-ге:джә дәмьин, гүннъзынь гүннъз дәмьин, и:шлөп, йахшы волып гытәдылә, ʋөйлә салып аладыла.

Бър гүнъ Айзада атасынь чакьрып. уллы зыйапат вәрәдь. зыйапатта шәтрәнч ʋойныйдыла. Пашша хәммәнъ утадь. соң Айзада әрынъ гыйьмәнъ гыйьп, пашша вьлән шәтрәнч ʋойныйдь. атасынь утадь. Соң иззә вәрәдь: “ʋөйнъ ʋөй этәдағанам хатын, ʋөйнъ йоқ этәдағанам хатын”, - дыйдь. Соң Айзада башындагы чөгьрмәнъ чықарадь. пашша қараса, ʋөзынь кызы. Соң пашша уллы той әтәдь. пашшалыкьнъ кызына вәрәдь, мьрат - махсатларына йетәдылә. (*Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i*).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бър мәртәдә:м боғаммасыз? Бомаған босаңыз тылаң. Мән сызәрә кычкәнә Гүллән туврьсында сөллөп пәрәмән. Азан мьнән

турдык-та, ахшам Самарқаттаң кәгән жорам Асқар мьнән (әрмьйәдә бьргә бовь:дык) чай ьчъл боп, машьнға отьрдык.

Рүстәм:ың тойьна кәгән экән. Асқардың ьлтмась мьнән авалы Гүлләнә барьп, осын тойға баратавған болдык. Ина бу, қалхазьмьздың бағь Асқардың хавас мьнән алтындай таванып дуран ерьклерьна, шахларь сыны:н дәп дуран алмаларьна қарап кьйатьрганынь көрьп, тушьнтьрма:а қарадым.

-Зор-ку,- дәдә Асқар, - Самарқаттың бағларьна, охши:дәкән.

- Шуньң учуна:м буруннарь қарьлар “Кәрләң “ дәсәләр, и:нды- Гүллән, –дьйдыдә, ьрастанам, йахшь боватьр хазьрларь. Хәммә джайда курьльш.

Асқар мьнән кәйп әгьп қьдырдык. Сува тушәтавған көлә бардык. Хәзәтп қайкқә мьндык.Қармақ курдык, льйкьн хәммә- хәммәдә:м балык тутавьрмьйдь-дә... Баға барьшть, кьноға кьрьш, ьндыйскьй кьно боватьр экән, тойдан соңғә қалдырдык.. Ахьр, тойа гәч боп гьтть. Барсақ, той халь башламапть. Рүстәмьң кәйпъ зор. Бүгүн ахьр йазувчы Сәйьд Әхмәд айтқаньдай, “гәччьнъң бақьрганьда:м сьрнайдың навасындыь” йахшь гөрән кы:зыньң тойь боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдә босьн, экәвьә:м доктур.

Доктьрчьлькқта Самарқатта охьған. У бу ьшләрдь кьльп, мьйман гүтп, гәлинъң гәлгәньнә:м бьлмәппән. Бьзәрдә мьйманларға гөбьнчә йашлар хьзмат әтәдъ. Бьр мә:ль гелинды йеңъл машьннан чушьрән кы:злар йа:р-йа:р айтмаға қарады. Қы:злар гәлинъң атьннан кьйәвә гүл гәлтърдь. Әртьсләр ойьнға чүшть. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздың бьр қьзығь бардь-да. Асқар дьм хайран болды. Бәлкьм Самарқаттың тойларь башқача болатавгьнды. Мәнәм кормәдьмав Самарқаттың тойларьнь. Тойда Асқардь хайран қалдырған нәрсә гәлин намьннан салам айтув, йьгьлләдән сүзьльшьп “Белбав чечьш “. Асқардың тойдан дьм вахть хош боп қайтть. Ахьр, ьонь Гүлләнъң әдәтләрь дьм хайран қалдырьпть-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардык. Гүлләндь қьдыргавсьн дайра бойьна бардык, ьшкьльп, Асқардь той ба:на қьдыртьрдым. Бьзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақьнда Асқардан хат алдым. Йазда хәнә бараман дәпть.

Xorazm xalq qo'shiqlaridan

Айақымда зэрль кэвъш қадақль,
Деймэ бала, мэн бърэвэ адақль,
Гүндэ бары:н дэсэм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дэсэм, айла қараңь.

Namaššamnan čiqqan ajla batmayaj,
Šul jarima gälän davlat qajtmayqaj.
Gälmi:n-gälmi:n bir gälipsis tojtma,
Doqqis aqšamyäca dañla atmayaj.

Ә:нъндэ джемпъръ дар экән,
Уезъ хош пьчъмль йар экән,
Арқасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Бабамьзың айтқаньча бар экән.

Уsäkiñnän käptär уučip ötmägäj,
Männän bašqa jara көñliñ gitmägäj.
Männän bašqa jara көñliñ gitändä,
Tapqan jarin уuč aptaya jetmägäj.

Kästimiñni kim piçipti dar ätip,
Aya bilä sölläšmi:sän har ätip,
Sölläšmäsä, sölläšmäsin har ätip,
Män gitämän qadamäma zar ätip.

Qipchoq lahjasi

Samarqand viloyati “дж”lovchi shevalaridan namuna

(Qulota qishlog'i)

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдьраған тълъндъ қатқа салар.
Бул дунйада *ойнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңъ ақър алар.

°Өлән қайдан чыгады сөз бомаса,
Кым джетәләп джүрәды көз бомаса,
Адамзатты бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джахшыға айтқан сөзң дасмайды,
Джаманга айтқан сөзң парьмайды.

Бешты бешкә қоссаңнар °ом болады < үн бұлады,
°Он тоқлынъ терьсы том болады, <түн бұлады.
Джыгытты алған йары джақшы боса,
Быр муратқа джеткәнъ шо(л) болады.

Тойға мьньп келгәнъм джыйрән чыбар,
Қой- койдагы қувмақ сөз быйдән чыгар,
Джыгыттың алған йары джақшы боса,
Тал чыбықтай буралып үйдән чыгар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джыгыттың алған йары джақшы боса,
Йеки жеңы сьрэйәм тозьмайды.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарылып чапаман айылым берк.
Қызды көргән джерьмдә қылығым көп,
Кымыз сорап ычәмән сувсадым деп.

Тойға мьньп келгәнмән чыбарьмды.
Чыбарьмға таккамман томарьмды,
Беш, алты авыз сөзъм басып айссам,
Тарқатар тәмәкьдәй кумарьмды.

Той-той базар, той базар боса бүгън,
Уй айлана кумар көз қонса бүгън,
Джақшылар қызыл гулдәй толса бүгън,
Джаманнар джапрақ болып солса бүгън.

Bekobod Eski ovul qishlog‘i shevasi

Hämmä zaqta saratan qizip ždžatür. U aptabustan çüšip kettä žoldan beräzätqandaj edi. Baräzätip uzaqta kötäirilgän chañ-tozandı körip qaladı. Bu chañ-tozan ‘oyan qarap keläberädi, qarasa, bir mašin tola qizlar keläzätir. ‘Olar avazlariniñ barıça ašula ajtıip kelädi. O mašin ‘ötıp ketkänçä qarap turdı. Käj jänä ketä bastadı. ‘Oniñ əsli atı Qoşqar. Näkin ‘ortaqları äzilläšip Şajir dijdi. Şajir degänçajäm bar. O är zaman - är zamanda šeräm žazip turadı. Qoşqar keş baqqanda üjigä žetip aldı, üjigä kirip apası äpkägän avqattan azyana žep, däräv žatip qaldı. O židä çarçayg‘an edi. Bügün o qanča žol žürdi, axir.

Tamahrin qishlog‘i shevasi

(Xatirchi tumani).

Туврь бълән Ейрь

Қадъм заманда бър қышлақта бър джыгът барақан. “Онъ аты Туврьбайақан. “Онъ бьттэгънә аррық атыдан башқа хеш нерсәсә джоғақан. Барып-барып қышлақта ыш қамапты, шоннан соң о атынь мьньп мәрдыкәр ышләшкә кетьпты. О атты мьньп джол джурьпты, джол джурьейәм, мол джурьпты Джолда уңа бър пьйәдә кышь джолдаш бопты. “Қайға бараджатырсан?” – депты Туврьбай.” Мәрдыкәрчелькқа,” - депты халығы адам. Туврьбай “онъ атынь сораса, уңа Ейрьбай дев айтпты. О йам Туврьбайды атынь сорав ағандан кей айтпты: “Екәвмьзды атымьз джыдә масақан, ке, джора боламыс”, - депты. Туврьбай “оньң пьйәдә джургәнъгә рә:мь кеб, уңа атынь бергәнәкән, о боса атты мьньп бър хамчы урып, джөнәп қапты. Туврьбай ньмә қылышынь бълмәй кетьверьпты. Бър орманға джетьп ерда бър тандьрға көзә чүшьпты. “Ке, қараңыда джургәнчә, шо тандьрды ычгә кьрып джатай”, - депты. Бу джәй хайавандарды бәзм

кълатърған джэйъкән, арслан пашшайақан, о °онньдан турьп мейльст. башлапть. О гәпърьп боғаннан кей, түлкь дастан башлапть: “Шо ормандь аркасыда бър ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авкаттар, хәммәсь бар.” °Оннан кей шағал гәб башлапть: “Мен турайтқан джердә бър чьчкам бар. °Онъ къхта тыллась бар, әр күнъ о шо тъллаларьнь аптапка апчьгып °ойнайды”. Еннь навват айькка кепть: “Шо ворманда бър дарах бар. °Онъ ектә шахь бар. О көб дәрдекә дуа. Шул мәмләкәттә пашшасьньң қызь көб джылдан берь кәсәл боб джатыпть. Шо бәркләрдь кьм шашшаньң қызьға берсә, о тузәлп кетәдь”. Айьқтан соң бөрь гәб башлапть: “Шо вормандь нарьджағьда бър байдь қьх мьң қойь бар, мен шо қойлардан әр куни ектәсьнь джйьмән. шо арада бър бавайдь бър күчьгь бар. әгәр шо күчүхть бай аса, менъ шо күчүх қойларға қоймайды.” Шо гәбләрдь Туврьбай хәммәсьнь ешьтыпть. Шо арада күн чьгыпть. Туврьбай аввал туврь түлкь айтқан ғарға барьпть, °өрдәкь авкаттардан джепть-дағьн, пьчь дәм апть. Соң шағал айтқан тевөгә қарап кетьпть. °өрдә чьчқандь тавупть, °онъ °олдърьп, қьх тылласьнь апть. Соң байдьң алдьға барьп, уңға: “Қойларьньсть сақлап қасам ньмә берәс”, - депть. ”Қьхта қой берәмән,”- депть бай. Туврьбай туврь бөрь айтқан бавайдь алдьға барьп, °онъ күчүгьнь сатьвапть. Шоннан соң қойлар бөрьдән қутулыпть. Кей(ьн) Туврьбай шә:ргә барьпть. °өрдә пашшаньң сарайьға барьп, өзнь пашшаньң қызьнь түзәтьшьнь айтьпть. °Онъ пашшаньң сарайьға кьрьтыпть. Туврьбай пашшаньң қызьға айьғ айтқан бәрктә езьп перьпть. Қызь °он күндә түзәлпть. Пашша хурсән боп қызьнь Туврьбайға берьпть. Бър джейгә уна үй қурьп перьпть.

Күннәрдән бър күн о Ейрьбайдь көрп қапть. О Ейрьбайдь үйьға кьргьзьп меҳман қыпть. Ейрьбай бу байльк мьнән хүрмәткә қандай джеткәннь сорапть. Тувьбай уңға боған вақыйалардь айтп перьпть. Ейрьбайам туврь барьп шо тандьрға кьрьп джатыпть. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джйьльпть. хәммәсь ьшләрь чәппә кеткәннь айтпть. Шовак бър чьмчьк учьп кепть-дә: “Чақьмчь тандьрда,”-деп қьчьрьпть. Хәммә хайваннар тандьрға қарап джүгүрьпть. °өрдәкь Ейрьбайдь көрп, °унь ғаджьп ташлапть. Шуннай қьп Туврьбай мурат-махсатьға джетьпть.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari.

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O'zbek shevalarini o'rganadi.
- B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.
- D. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- E. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o'rganadi.
- F. O'zbek lahjalarini o'rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
- E. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
- F. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.

3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.
- F. Qayta yozish.

4. a,e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.
- F. Old qator, o'rta-keng.

5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yudaxin K. K.
- F. Yunusov G'.O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?
A. So'zdagi unilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda lablangan unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zdagi old qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

E. So'zdagi orqa qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

F. So'zdagi lablangan unilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

A. terək, terəğъ

B. oraқ, orag'ъ

D. toppрь, doppрь

E. ketдъ, kettъ

F. yog'mьr, yamg'ьr

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

C. Xorazm, Forish.

D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat fe'llarga.

C. Ham otlarga, ham fe'llarga.

D. Ham otlarga, ham sifatlarga.

E. Ham sifatlarga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

A. e va ɔ

B. a va ɔ

C. a va e

D. ɔ va e

E. e va o

11. Sheva deb:

A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.

D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yorlashgan tildir.

E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.

E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, o unililariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unilardir.

B. Orqa qator unilardir.

- C. Yuqori-tor unililardir.
- D. Barcha shevalarda uchrovchi unililardir.
- E. O'zlashgan unililardir.

15. Qarlug'-chigil uyg'ur, qipchoq, o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

- A. Polivanov E. D.
- B. Reshetov V. V.
- C. Borovkov A. K.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G'.O.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O'zakdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksdagi unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

- A. Assimilyatsiya.
- B. Dissimilyatsiya.
- C. Singarmonizm.
- D. Spirantizatsiya.
- E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affikslari qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg'ilon shevasida.
- C. O'sh shevasida.
- D. Qorako'l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bəvəmmən
- B. barʔatʔma(n).
- C. bəvəmmən.
- D. bəvətʔm.
- E. bərytʔmən.

20. *-səmbz* affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.
- E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y, ʔ unilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.

- C. Yuqori-tor, lablangan.
- D. Old qator, yuqori-tor.
- E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. Polivanov E. D.
- B. Reshetov V. V.
- C. Borovkov A. K.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G'. O.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

- A. а - э
- B. э - е
- C. и - ъ
- D. о - ө
- E. ы - ь

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

- A. Toshkent va Farg'onada.
- B. Qorako'l va Xorazmda.
- C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.
- D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - йэр, - мақ

B. -maq, -mæk

C. -mæk, -sh

D. -v, -maq

E. -mæk, -ъsh

29. Qaratqich kelishigining -ин, -ың, -ун -үн affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Barcha shevalarda.

B. Toshkent shevasida.

C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.

D. Singormonizmli shevalarda.

E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

A. -maq

B. -v

C. -mæk

D. -sh

E. -ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.

B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.

C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.

D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.

E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.

B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.

C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.

D. O'g'uz, nayman, qarluq.

E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, o unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi-keng, lablangan.
- B. Yuqori-tor lablangan.
- C. O'rta-keng, old qator.
- D. O'rta-keng, lablangan.
- E. O'rta-keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unililar qanday yuzaga kelgan?

- A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.
- B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- C. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- D. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.
- E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

- A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.
- B. Toshkent, Samarqand.
- C. Toshkent, Qarshi.
- D. Toshkent, Forish.
- E. Toshkent, Namangan.

38. -джан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

- A. Toshkent dialektida.
- B. Samarqand dialektida.
- C. Xorazm dialektida.
- D. Qurama shevalarida.
- E. Andijon dialektida.

39. -джэк, -аджақ affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

- A. O'g'uz lahjasida.
- B. Qorako'l shevasida.
- C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.
- D. Qipchoq lahjasida.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

- A. Qarluq.
- B. Qipchoq.
- C. O'g'uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O'rta o'zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do'rmon.
- E. Jaloyir.

42. O'zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko'rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg'ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg'ona, Namangan.

43. и, ы unilari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

- A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G'.
- B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.
- C. Ibrohimov S., Abdullayev F., Hojiyev A.
- D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G'.
- E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Biriunchi cho'ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unilining saqlanib qolishi natijasidir.
- D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo'lgan.
- E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.
- B. 5ta, Jizzax va Samarqand.
- C. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.
- D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
- E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar/lər ko‘plik affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
- B. Buxoro o‘zbek shevalarida.
- C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.
- D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
- E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma’nosini ifodalashda qo‘llanmaydi?

- A. Shimoliy o‘zbek shevalarida.
- B. Farg‘ona dialekti shevalarida.
- C. Surxondaryo dialektida.
- D. Jizzax dialektida.
- E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo‘llangan?

- A. -ЪМ, -СЪ
- B. -ЪМ, -ДЪ
- C. -ЪН, -СЪЗ
- D. -Ъ, -К
- E. -МЪЗ, -ДЪР

50. н (ng) undoshi to‘g‘ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
- B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
- C. Til oldi, sirg‘aluvchi.
- D. Til orqa, portlovchi-sirg‘aluvchi.
- E. Til oldi, portlovchi-sirg‘aluvchi.

51. Ёзрувуз fe‘li qaysi dialektida qo‘llanadi va qanday fe‘l shakli?

- A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko‘plik shakli.
- B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.

D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko‘plik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko‘plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

- A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.
- B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.
- C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.
- D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.
- E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

- A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.
- B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.
- C. Matnlarni qayta yozib chiqish.
- D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.
- E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

55. -lār/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
- B. O'g'uz lahjasida.
- C. Qipchoq lahjasida
- D. O'rta o'zbek dialektida.
- E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

- A. Toshkent.
- B. Sayram.
- C. Turkiston.
- D. Xorazm.
- E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

- A. Məmləkət-məlməkət

- B. Doppъ-toppъ
- C. Dəptər-dəptərrъ
- D. O'g'ъl-o'g'ъlъ
- E. Дунйә-дуйнә

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- C. Xorazm.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Toshkent.
- B. O'g'uz.
- C. Nayman.
- D. Jaloyir.
- E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima?

- A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho'ziqligi qaysi dialektida yorqinroq

ko'rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- C. O'sh dialektida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg'ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- C. Qarshi shevasida.
- D. Forish shevasida.

E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

- A. O'g'uz
- B. Qipchoq
- C. O'g'uz, qipchoq
- D. Shimoliy o'zbek
- E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- C. Xorazm shevalarida
- D. Forish shevasida
- E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. Reshetov V. V.
- B. Yudaxin K. K.
- C. Yunusov G'. O.
- D. Borovkov A. K.
- E. Polivanov E. D.

66. "эйъmgьлэ" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "й" o'rnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. O'g'uz, qipchoq
- C. O'g'uz
- D. Qipchoq

E. Qarluq

68. Prof. E.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning o‘zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uyg‘ur, chig‘atoy
- B. Qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq
- C. Qipchoq, chig‘atoy
- D. Chig‘atoy, o‘g‘uz
- E. Qipchoq, o‘g‘uz

69. “Diftong”ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning cho‘ziq talaffuzi
- B. So‘z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo‘lgan unli va undoshlarning orttirilishi
- C. So‘z boshida unlilarning ikkilanishi.
- D. So‘z boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
- E. So‘z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. э, ү
- B. а, у
- C. у, и
- D. о, у
- E. а, ь

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. о, э
- B. о, ө
- C. ү, и
- D. о, у
- E. а, ь

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe’li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. -дѣк, -дѣк
- B. -asan, -аджақ
- C. -эр, -vət
- D. -gənmən, -ьbmən
- E. -aľь, -əсь

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barайьq
- B. bəгъйй
- C. barаль
- D. borəййьк
- E. bəгъьп

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. йег-джер
- B. dedъ-dəđъ
- C. terty-dəbtъ
- D. kel-gəl
- E. bor-ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. ң
- D. sh
- E. l

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI

“O‘zbek dialektologiyasi” kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra sheva ateriallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimni mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma‘lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (orginal) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalariga ko‘ra talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o‘zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma‘lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori,

aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rne.

3. Shevada a, o unlilarining qo'llanilishi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan so'zlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

9. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, допръ – то'пръ).

10. H undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeyini saqlab qoladi? Misollar keltiring. H undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning adabiy tildagi o'rne qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi F undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.

12. B undoshi v va p ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. L undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (от - отə) misol keltiring.

15. Sheva "й"lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? So'z boshida "й" yoki "дж" qatnashgan o'nta misol yozing.

16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda "horda"*, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon – həüvən, uzum – üzyym* va b.

18. Soʻz urgʻusining turli turkumlardagi soʻzlar boʻgʻinlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada oʻzidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- ayollarga;
- erkaklarga.

20. Oʻzidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- singillarga;
- ukalarga.

21. Oʻz ota-onasini, qarindosh-urugʻlarini nima deb chaqiradi:

- onasini;
- otasini;
- onaning ukasi va akasini;
- otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?

22. Akasining qayligʻini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qoʻyadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

24. Non yopish jarayonida qoʻllaniladigan predmet va jarayon nomlari.

25. Ovqat pishirishda qoʻllaniladigan predmet va jarayon nomlari.

26. Ovqat nomlari.

27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.

28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari

29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.

30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.

31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bogʻliq boʻlgan 20 soʻzni yozing va izohlab bering.

32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.

33. Erkalash-kichraytirish affikslari.

34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).

39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).

40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3ta shakl).

41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma dasturga xalq og'zaki ijodidan 2ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1-44-savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil ishlar uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шеvasининг фонетик хусусиятлари. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2011, 2013.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА. – Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. – Москва, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари кишлок хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Ражабов Н. Ўзбек шеvasунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг нивариант-вариант муносабати. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент, 2006.

Саидова М. Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. – Тошкент, 1995.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Ebnazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	3
O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari	4
Transkripsiya	12
O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	19
O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari	29
O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari	49
O'zbek shevalarining leksik xususiyatlari	51
Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi	55
Qipcoq lahjasi	61
O'g'uz lahjasi	64
Areal lingvistika (lingvistik geografiya)	67
O'zbek adabiy tili va dialektlar	73
O'zbek tilining dialektal bo'linishi	78
Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar	88
O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari	109
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan o'quv amaliyoti topshiriqlari	125
Mustaqil ishlar uchun adabiyotlar	129

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	3
Предмет, цели и задачи узбекской диалектологии	4
Транскрипция.	12
Фонетические особенности узбекских говоров	19
Морфологические особенности узбекских говоров	29
Синтаксические особенности узбекских говоров	49
Лексические особенности узбекских говоров.	51
Карлуко-чигиле-уйгурское наречие.....	55
Кипчакское наречие.....	61
Огузское наречие.....	64
Ареальная лингвистика (лингвистическая география).....	67
Узбекский литературный язык и диалекты.	73
Диалектное членение узбекского языка	78
Материалы для практических занятий	88
Тестовые задания по узбекской диалектологии	109
Задания учебной практики по узбекской диалектологии.	125
Литература для самообразования	129

CONTENTS

Introduction.....	3
Subject, the purposes and problems of the Uzbek dialectology.....	4
Transcription.....	12
Phonetic features of the Uzbek dialects.....	19
Morphological features of the Uzbek dialects.....	29
Syntactic features of the Uzbek dialects.....	49
Lexical features of the Uzbek dialects.....	51
Karluk-Chigil-Uygur dialect.....	55
Kypchak dialect.....	61
Oghuz dialect.....	64
Areal linguistics (linguistic geography).....	67
The Uzbek literary language and dialects.....	73
Dialectal division of the Uzbek language.....	78
Materials of a practical training.....	88
Test tasks on the Uzbek dialectology.....	109
Targets of educational practice for the Uzbek dialectology.....	125
The literature for self-education.....	129

KBK 81.12(5 O'zb) 7
UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI // darslik //
T.: «NAVRO'Z» nashriyoti 2016. – 136 b.

Ashirboyev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

“NAVRO'Z” nashriyoti
Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009 y.
100000, Toshkent sh. A.Temur 19.

Adadi 1000 nusxa. Hajmi 8,5 b/t.
“Times New Roman” garniturasida. Format 60x84 1/16
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib 103.